

UNIVERZITET U SARAJEVU

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

ODSJEK: SOCIJALNI RAD

UZROCI I POSLJEDICE DISKRIMINACIJE ROMA

- magistarski rad -

Kandidatkinja:

Lana Karaman

Mentor:

Prof.dr. Sanela Šadić

Sarajevo, novembar, 2018.

SADRŽAJ

Uvod	3
I Metodološki okvir rada	6
1.1. Problem istraživanja	6
1.2. Predmet istraživanja	7
1.2.1. Kategorijalno pojmovni sistem	7
1.3. Ciljevi istraživanja	8
1.3.1. Naučni cilj	8
1.3.2. Društveni cilj	9
1.4. Sistem hipoteza	9
1.4.1. Generalna hipoteza	9
1.4.2. Posebne-po jedinačne hipoteze	9
1.5. Način istraživanja	10
1.6. Naučna i društvena opravdanost istraživanja	10
1.7. Vremensko i prostorno određenje istraživanja	11
II Diskriminacija Roma	12
2.1. Pojmovno određenje diskrimincije	12
2.2. Uvod u historiju Roma	15
2.3. Kratka historija diskriminacije Roma	25
2.4. Položaj ove populacije u Kantonu Sarajevo	31
2.5. Zakonski okvir zaštite prava Roma	38
2.6. Uzroci diskriminacije romskog naroda	42
2.6.1. Stavovi prema Romima	44
2.7. Specifičan način života romske populacije, odnosno različitost kao uzrok diskriminacije	53
2.8. Uticaj roditelja i porodice na formiranje stavova djece o romskom narodu	64
2.9. Strah od nepoznatog: upoznaj, prihvati, poštuj drugačijeg	65
2.10. Umjetnost preživljavanja romske populacije	66
2.11. Rezime prvog dijela	68

III	Posljedice diskriminacije Roma	69
3.1.	Neobrazovanost	69
3.2.	Nezaposlenost	73
3.3.	Siromaštvo	74
3.4.	Prosjačenje	76
3.5.	Loša zdravstvena zaštita i loše zdravstveno stanje	76
3.6.	Socijalna isključenost	77
3.7.	Rezime drugog dijela	78
IV	Rezultati istraživanja	80
Zaključak	91	
Literatura	95	

Uvod

Kakav je osjećaj odrastati noseći stigmu? Kakav je osjećaj živjeti i znati da ljudi o vama već unaprijed, neosnovano, imaju različite negativne predrasude? Kako se izboriti za sebe i uspjeti u društvu u kojem si diskriminisan? Često sebi postavljam ova pitanja i razmišljam o njima. Na kraju uvijek donesem isti zaključak- teško. Sama pomisao na takav život u meni budi osjećaj straha, nemoći, neprijatnosti i poniženja, a to su samo neki od negativnih osjećanja sa kojima ovi ljudi moraju živjeti. Biti Rom, znači biti čovjek. Međutim, teško je biti čovjek u svijetu gdje te ne smatraju jednakim. Romi se smatraju drugačijima zbog boje kože, jezika, nacionalne pripadnosti, kulture, običaja, obrazovanja, finansijskog stanja. Također, uskraćeni su za ravnopravno priznanje, uživanje i ostvarivanje prava i zbog toga su izloženi lošijem položaju i lošijim uslovima života. Bosna i Hercegovina i njeni entiteti ustavima garantuju najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda i obavezali su se da će obezbijediti “uživanje prava i sloboda svim licima u Bosni i Hercegovini bez diskriminacije po bilo kojem osnovu kao što je pol, rasa, boja, jezik, vjera, političko i drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, povezanost sa nacionalnom manjinom, imovina, rođenje ili drugi status.”¹ Međutim, još uvijek postoji značajan raskorak između normativnog i stvarnog. To osjete i drugi građani, a posebno Romi, koji svakodnevno nailaze na niz barijera u ostvarivanju svojih prava i ciljeva, najčešće zbog raznih stereotipa i predrasuda o njima. Romi su najveća nacionalna manjina, a najmanje ih se školuje, najmanje ih je zaposleno i najsiromašniji su. Oni nemaju svoju domovinu a žive u svim zemljama svijeta. Sama činjenica da su narod bez države dovodi ih u potčinjen položaj, pa je i to jedan od razloga što se Romi smatraju građanima drugog reda i što su marginalizirani, diskriminisani i stigmatizirani. Više ne možemo zatvarati oči pred ovim problemom, ne smijemo zanemarivati posljedice koje diskriminacija ostavlja na ovaj narod, moramo probuditi svijest društva da ovaj problem nije tuđi i da se ne dešava negdje daleko, nego da je to naš problem i da je veoma prisutan u našoj državi. “Stavovi protiv crnaca, protiv žena i općenito svi oblici diskriminacije iste su stvari, to je – antihumanizam.”² Dakle, diskriminacija je ponašanje koje duboko krši ljudsko dostojanstvo i ljudska prava, u ovom slučaju Roma.

¹ Ustav Bosne i Hercegovine. Sarajevo. OHR, čl. 2

² Brankica Petković i Neža Kodovšek, O diskriminaciji-priručnik za novinarke i novinare, Fondacija Mediacentar Sarajevo, 2011. godine, str.11.

U ljudskim pravima Romi, u svakodnevnici Cigani

Pošto sam svjesna u kakvom osuđujućem, površnom, nemaštovitom društvu živimo, osjetila sam potrebu da napišem ovu uvodnu napomenu. Pišem je sa nadom da se ovaj rad, moje riječi, neće pogrešno protumačiti. S obzirom da u radu, pored termina "Rom", koristim i termin "Ciganin", želim da napomenem da u mom pisanju ova riječ ne predstavlja ništa uvrijedljivo niti ponižavajuće. Naprotiv, prvenstveno bih naglasila da za mene riječ "ciganski" ima apsolutno pozitivno značenje i smatram da je riječ "romski" ne može u potpunosti, adekvatno, zamijeniti. Za mene "ciganski" implicira strast, ljubav, hiljadu različitih emocija, temperamentnost, hrabrost, snalažljivost, neobuzdanost, egzotičnost, veselje, smijeh, ples, pjesme, boje, muziku... A "romski" samo zlatni omot, ljepše, ljudima ugodnije, prihvatljivije pakovanje. Da li je u našem društvu jedan Rom više cijenjen i poštovan od jednog Cigana? Da li je socijalni i ekonomski status Roma bolji od statusa Cigana, da li ih je više zaposleno, više obrazovano? Iz dugogodišnjeg druženja sa pripadnicima ove populacije, te brojnih razgovora sa njima, shvatila sam da je njima svejedno. Oni ne mare za to kako ih zovemo, sve dok ih uvažamo, cijenimo, ne vrijedamo i ne diskriminišemo. Kaže se da je "Rom" korektniji izraz za njih, ali za svu umjetnost, prozu, poeziju, muziku, poslovice, uvijek je inspiracija bila riječ "Ciganin", odnosno bio Ciganin. Kada kažemo Rom, koji osjećaj se u nama javlja? Praznina. Ciganin, sa druge strane, u nama budi mnoštvo emocija. O Ciganinu bi mogli danima pričati i pisati. Kada nam je do zabave, često znamo reći - "zovite Cigane da nam sviraju i pjevaju". Tada ih volimo, hvalimo, pjevamo sa njima, dajemo im pare, uživamo u njima, u njihovoj ciganskoj nezamjenjivoj muzici, u njihovom ciganskom veselom duhu i ciganskom neosporivom, ogromnom talentu. Tada ih ne zovemo Romima, jer nama tako odgovara. Sutra, vrijedajući te iste ljude, koristimo riječ Ciganin u negativnom kontekstu, zaboravljajući kako nas je ista prethodno pozitivno ispunjavala. Nije do izraza, do nas je. Što se tiče Roma, za njih će se društvo zalagati, boriti za njihova prava, pronalaziti načine da ih uključi u sistem socijalne zaštite, obrazovanja, zapošljavanja, da jednog dana od njih napravi ravnopravne članove društva koji neće biti odbačeni zbog svoje boje kože i identiteta. S druge strane, Cigani će i dalje ostati oni kojima će nemoćni roditelji, koristeći ih kao prijetnju, zastrašivanjem odgajati svoju djecu. Oni će i dalje ostati neprihvatljivi, a Rome ćemo pokušati prihvati kao nacionalnu manjinu. Što se mene lično tiče, to smo mogli i sa Ciganima. To što im mijenjamo ime da bismo ih prihvatili, jer zvuči društveno-politički korektno, njima ne znači ništa. U kolikoj mjeri smo do sada prihvatili te iste Rome, ispada da njih nema baš puno, ali zato Cigana ima koliko hoćeš!

Svjesna toga da na mnoge ovo neće ostaviti nikakav utisak, da se neće zamisliti, da će riječ “Ciganin” i dalje koristiti kao uvredu, svjesna toga da će većina nastaviti da ih ponižava i svrstava u nižu vrstu, da ih obespravljuje, želim da vjerujem da nisu oni ti koji ne prihvataju Rome, nego da su Romi shvatili da u njihovom svijetu nema mjesta za ljude koji misle da se snovi razlikuju, da različita boja kože podrazumijeva i različitu boju krvi. “Riječ Rom ima i svoje značenje: čovjek! Zovemo li se Romi, ispada da smo samo mi ljudi. Šta su onda drugi?”³

³Dubravko Stojšavljević, Yugopapir, Muharem Serbezovski, prvi YU romski pisac/Otac mi je govorio: “Ako se želiš probiti - čitaj, čitaj!”, <http://www.yugopapir.com/2013/08/muharem-serbezovski-intervju-prvi.html>, (16.6.2018.)

I Metodološki okvir rada

1.1 Problem istraživanja

Tokom odrastanja i studiranja učila sam da je diskriminacija loša, kako sve ljude treba jednako tretirati, da svi imamo ista prava, da smo svi jednaki... Ovo sve kao da je ostalo izgubljeno i zaboravljen negdje u teoriji. U praksi ta pravila ne važe. Duboko sam osjećala ovu nepravdu i to je uticalo na izbor teme rada. Problem diskriminacije je veoma aktuelan problem kako u BiH, tako i u Kantonu Sarajevo. Diskriminacija pogađa veliki broj stanovnika BiH, a u posebno teškoj poziciji, ako ne i najtežoj, su najveća nacionalna manjina, Romi. Sistem ih je zaboravio, ali i sredina u kojoj žive. Ova populacija se suočava sa najviše prepreka i ograničenja, a ta ograničenja vezana su za dugogodišnju neobrazovanost, nezaposlenost, siromaštvo, specifičan način života... Svemu ovome uveliko doprinose razne negativne predrasude i stereotipi o njima. Ta uvjerenja o Romima, kao da se prenose godinama sa koljena na koljeno i kao da se nalazimo u začaranom krugu. Mišljenje drugih o Romima se nije promijenilo nabolje, a samim tim ni njihova situacija. Uočili su da nijedan njihov trud i uspjeh nije zapažen i podržan od strane društva, te su izgubili želju i motiv da napreduju i da se dokazuju. Iz tog dugogodišnjeg začaranog kruga koji stvara diskriminacija, skupa sa svojim uzrocima i posljedicama, se teško izlazi i Romi su počeli ići linijom manjeg otpora. Predali su se i dozvolili da ih drugi karakterišu i stigmatiziraju, tj. da odlučuju o njihovoј sudbini. Pomirili su se sa činjenicom da su diskriminisani i da se ništa neće promijeniti, da nikada neće biti ravnopravni i cijenjeni u društvu, te da je njihov položaj konačan. Mislim da je ta apatija nešto najgore što se jednom narodu može desiti i da je veoma teško svakodnevno živjeti sa tom činjenicom. Bez obzira na mnogobrojne konvencije koje su donešene po ovom pitanju i dugogodišnju borbu za ostvarivanje ljudskih prava, malo toga se u praksi promijenilo. Svaka država garantuje, a trebala bi i da osigura, jednak prava Romima kao i svim drugim građanima na svojoj teritoriji, bez diskriminacije. Tada romska populacija ne bi bila u ovako nezavidnom položaju. "Oni su sve drugo samo nisu lijeni. Oni su vrijedni i rade, samo im treba dati pravi posao. Oni ne žele siromaštvo nego nemaju adekvatan ambijent u kojem bi mogli ostvariti veće prilike. Nema ni uvjeta za posao, to je problem države. BiH bi trebala napraviti programe koji bi riješili ovu situaciju"⁴

⁴ Diskriminacija, Život Roma u BiH: Odbačeni i 'drukčiji', Tekst je objavljen u saradnji sa Sarajevskim otvorenim centrom, u okviru projekta "Borba protiv zločina iz mržnje u Bosni i Hercegovini"

1.2. Predmet istraživanja

Svaka diskriminacija ima svoje uzroke i posljedice, pa su predmet ovog istraživanja uzroci diskriminacije i posljedice koje ona ostavlja na ovu populaciju, odnosno problemi, prepreke i barijere koje svakodnevno otežavaju život Romima i jednostavne stvari čine izazovom. Kao što sam prethodno navela, diskriminacija ovog naroda najviše je uzrokovanata raznim predrasudama i stereotipima o njima, kao i stigmama koje im se pripisuju. Posljedice su veoma teške i one predstavljaju probleme i prepreke sa kojima se Romi svakodnevno suočavaju. U ovom slučaju uzroci i posljedice su međusobno povezane, jer svaka posljedica iznova dovodi do uzroka koji stvara diskriminaciju. Npr., jedna od posljedica diskriminacije Roma je njihova neobrazovanost, koja stvara uslove za pojavu predrasuda i omogućava njihovo stigmatiziranje od strane društva po tom osnovu. Dakle, da bi se Romima pomoglo i da bi se njihovi problemi riješili, ili bar umanjili, trebaju se istovremeno i dugoročno zaustaviti i uzroci i posljedice njihove diskriminacije jer će u suprotnom jedno uvijek biti povod drugom. Naše društvo je svakako opterećeno predrasudama i uvjerenjima o drugom, drugačijem, i nismo tolerantni i strpljivi da samostalno prosuđujemo i donosimo zaključke. Skloni smo prihvatanju tuđe "istine", bez valjanih argumenata i lične procjene olako je prihvatom i držimo se nje. Na taj način se te tvrdnje, odnosno tuđe "istine" stvaraju, prenose i konstantno obnavljaju. Veoma je teško i zahtjevno ući u samu srž ovoga problema i pokušati naći njegov početak. Također, veliki je izazov pokušati riješiti ili smanjiti problem diskriminacije, s obzirom da traje predugo, da su mu uzroci i posljedice jako povezane i da se vremenom nije pokazao dovoljan napredak.

1.2.1. Kategorijalno-pojmovni sistem

S obzirom na složenost ovog problema javlja se potreba za definisanjem centralnih kategorijalnih pojmove koji se uočavaju u naslovu teme istraživanja. Pojmovi koji proizilaze iz naslova teme i koji čine teorijsku osnovu istraživanja su:

- Uzrok je pojava koja uvjetuje nastupanje neke druge pojave, odnosno koja izaziva drugu pojavu kao svoju posljedicu.⁵
- Posljedica je ono što iz nečega proizlazi, nastaje, rezultanta, učinak.⁶

⁵ Hrvatski leksikon, 2017.

⁶ Hrvatski leksikon, 2017.

- U deklaracijama o ljudskim pravima diskriminacija se definiše kao oblik nejednakog tretmana osobe ili društvene grupe na osnovu nacionalne, vjerske pripadnosti, pola, roda, ekonomskog ili bilo kog statusa ili osnove.⁷
- Romi su najveća nacionalna manjina u BiH i najmarginalizirana skupina u državi, u društvenom, ekonomskom i političkom smislu.⁸
- Nacionalna manjina je dio stanovništva-državljana BiH koji ne pripadaju ni jednom od tri konstitutivna naroda, a sačinjavaju je ljudi istog ili sličnog etničkog porijekla, iste ili slične tradicije, običaja, vjerovanja, jezika, kulture i duhovnosti i bliske ili srodne povijesi i drugih obilježja.⁹

1.3. Ciljevi istraživanja

1.3.1. Naučni cilj

S obzirom da je problem diskriminacije veoma rasprostranjen i da se veliki broj nauka njim bavi, možemo reći da ga razmatramo sa različitih naučnih stanovišta jer svaka od tih nauka ima različit pristup i različite ciljeve, kako istraživanja uzroka i posljedica, tako i rješavanja i prevencije ovog problema. Cilj ovog rada je prikazati složenost problema diskriminacije Roma, ukazati na uzroke i posljedice te diskriminacije, kako bi se ona što bolje shvatila i pokušala adekvatno i djelotvorno riješiti ili suzbiti. Ovo istraživanje je prvenstveno usmjereni u pravcu utvrđivanja uzročno-posljedične veze diskriminacije Roma, odnosno tog začaranog kruga i kako to sve utiče na ukupan život, prava, slobodu i status ove populacije. Također, cilj mi je da u ovom radu opišem i ukažem na mnogobrojne probeme i prepreke sa kojima se Romi susreću. Naglašavanjem tih barijera istraživanje će ukazati na nedostatke zakona, sistema socijalne zaštite, obrazovnog sistema te zdravstvenog sistema. Dakle, ovaj rad bi trebao da obezbijedi pouzdane informacije i da doprinese dodatnom i boljem upoznavanju sa problemom diskriminacije Roma.

⁷ Zlatiborka Popov-Momčinović, Saša Gavrić, Predrag Govendarica, Diskriminacija- jedan pojam, mnogo lica, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo 2012. godine, str.7.

⁸ OSCE, Nacionalne manjine u BiH, Sarajevo.

⁹ Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina u FBiH, „Službene novine Federacije BiH“, broj 56/08.. član 3.

1.3.2 Društveni cilj

Društveni cilj istraživanja podrazumijeva rješavanje i suzbijanje diskriminacije u najširem smislu, što predstavlja sistem međusobno koordiniranih mjera i aktivnosti kojima se društvo i njegove institucije suprotstavljaju ovom problemu. Podaci dobijeni u ovom istraživačkom radu imat će prvenstveno određenu informativnu ulogu. Njima se želi informisati i osvijestiti društvo o načinima na koje negativno i nepovoljno utiče, svjesno ili nesvjesno, na romsku populaciju i doprinosi njihovom, ionako teškom položaju i životu. Dakle, istraživanje ima za cilj da doprinese buđenju svijesti društva o uzrocima diskriminacije i njenim posljedicama, koje veoma često mogu biti i pogubne. Nedovoljno ili vrlo površno poznavanje ove problematike najveći je razlog ogromne socijalne izolacije i segregacije, kao i brojnih predrasuda i negativnih stereotipa koje većinsko stanovništvo ima o Romima. Smatram da bolje poznavanje Roma, njihovog života i njihove situacije, odnosno onoga što ih je dovelo u taj položaj, može imati veliki uticaj na shvatanje i prihvatanje drugačijeg. Neophodno je iskoristiti saznanja iz teorije i primijeniti ih u praksi i javnost što više upoznati sa ovim problemom, kako bi se ona što više uključila u proces njegovog rješavanja.

1.4. Hipoteze

1.4.1 Generalna hipoteza

Romi, najbrojnija i najugroženija nacionalna manjina u Bosni i Hercegovini, diskriminisani su prvenstveno zbog raznih negativnih predrasuda i stereotipa o njima i stigmatizacije od strane društva, što ovoj populaciji otežava svakodnevnicu i uopšte život i ograničava ih u ostvarivanju prava.

1.4.2 Posebne i pojedinačne hipoteze

1. Romi u BiH su ugroženi zbog nedostatka ličnih dokumenata.
2. Socijalna isključenost je ono što romske porodice drži zarobljene u začaranom krugu siromaštva.
3. Ozbiljna prepreka u zapošljavanju Roma je diskriminacija od strane poslodavaca, koji se radije odlučuju da nikoga ne zaposle ako im je jedini izbor pripadnik romske populacije.

4. Potrebno je skoristiti talente i potencijale Roma, te tako uticati na nivo njihovog samopouzdanja i omogućiti im napredovanje i inkluziju.
5. Zbog diskriminacije i nepravde Romi se uvek drže jedni dugih i to vremenom smanjuje njihovu šansu da se uklope u društvo i društvena zbivanja.

1.5. Način istraživanja

U istraživanju će biti primjenjena naučna metoda ispitivanja, odnosno koristit će se anketom kao jednom od njenih tehnika prikupljanja potrebnih podataka. Anketu će koristiti kako bi došla do saznanja o stavovima, mišljenjima, osjećanjima, željama i potrebama Roma, vezanim za temu ovog rada. Smatram da u ovom slučaju, zbog osjetljivosti teme, anketom mogu dobiti najiskrenije i najpouzdanije odgovore. U prvom dijelu ankete pitanja će se odnositi na opšte podatke o ispitaniku, a u drugom dijelu ankete pitanja će se odnositi na mišljenje ispitanika o datom problemu. Prije nego što anketiranje počne, bit će im saopšteno da će sve lične informacije biti sačuvane u tajnosti, obrazložit će im se projekat i također će im biti objašnjeno da mogu odbiti odgovor na bilo koje pitanje i da mogu prekinuti anketu u bilo koje vrijeme.

1.6. Naučna i društvena opravdanost istraživanja

Rezultati ovog istraživanja, a i njegova realizacija, dat će veliki doprinos nauci i društvu.

- Naučna opravdanost ovog istraživačkog projekta je u tome što će pružiti rezultate koji će za nauku imati dugoročan doprinos. Rezultati bi dali jasnu sliku o tome kako diskriminacija utiče na Rome, koji su to uzroci koji dovode do diskriminacije, koje su joj posljedice i kako se te posljedice odražavaju na ovaj narod, odnosno koje im probleme uzrokuju i kako se Romi nose sa njima, a onda bi se na osnovu tih rezultata moglo reagovati i razmišljati o načinima rješavanja problema. Ovo istraživanje je naučno opravdano jer nas upućuje u problem, a ako dobro poznajemo problem na putu smo da ga riješimo ili bar ublažimo. Romi ovaj problem ne mogu sami riješiti i zato on treba da se rješava uz pomoć društva, odnosno na nivou države, a da bi se razvio efikasan i djelotvoran program akcije kojim bi se moglo uticati na to, neophodno je raspolagati sa adekvatnim podacima. Rezultati ovog istraživanja mogu biti od velike koristi svima koji se bave problemom diskriminacije Roma, tako što će proširiti svoje znanje i dobiti kompletniju sliku o položaju ove populacije.

- Kada je riječ o društvenoj opravdanosti, općenito problematika diskriminacije je problematika svakog društva. Društvena zajednica u cjelini treba odgovorno da učestvuje u rješavanju ovog problema, jer je on prvenstveno društveni problem. Opravdanost ovog istraživanja očituje se u pokušaju buđenja svijesti društva, jer je tendencija rasta problema diskriminacije Roma alarmantna, pa se ovim istraživanjem nastoji angažovati i društvo i svi njegovi segmenti u suzbijanju ovog problema. Također, ovo istraživanje je društveno opravdano jer će njegova realizacija podsjetiti ovu populaciju da nisu sami i da uvijek mogu potražiti pomoć i podršku, čak i tamo gdje se ne nadaju, a ukazat će društveno odgovornim strukturama na ozbiljnost i rasprostranjenost ovog problema. Dakle, Rome bi trebalo prihvati kao ravnopravne članove društva i nadam se da će ovaj rad bar malo tome doprinijeti.

1.7. Vremenski i prostorni okvir istraživanja

Ovo istraživanje će biti sprovedeno u dva udruženja Roma u Kantonu Sarajevo. U oba udruženja ispitati će po 25 Roma, tj. ovim istraživanjem bit će obuhvaćeno ukupno 50 pripadnika romske populacije iz različitih opština. Ispitanici će biti različitog spola, dobi, nivoa obrazovanja, radnog i bračnog statusa.

Istraživanje će se baviti problemom diskriminacije Roma u periodu od početka 2014. pa do kraja 2017. godine, odnosno istraživati će uzroke, posljedice i uticaj diskriminacije na Rome u toku ove četiri godine.

II Diskriminacija Roma

2.1. Pojmovno određenje diskriminacije

Jedan Cigo hoće

*“...ali mogu da radim šta hoću.
mogu da ljubim koga hoću.
mogu da pričam šta hoću.
zašto i ja ne bih ostao tu?
i mene je Bog stvorio.
čovjek sa crnim šeširom i gustim
brkovima, velikim stomakom,
i čergom na ruci,
pjeva da ga čuje cio svijet...
'i jedan Cigo hoće u Madam Tiso'. ”¹⁰*

Zašto jedan, kako pjesma kaže “Cigo”, odnosno pripadnik romske populacije “ne može” u otmjenu ustanovu? Ili možda ne želi? Ili želi, ali se ne osjeća ugodno i prijatno, pa mu je sigurnije i lakše da ne ide? On fizički može ući, vrata su otvorena za sve posjetioce, bez izuzetka. Psihički mu je već teže. Tu težinu mu stvaraju drugi ljudi, najčešće ugledni građani koji ne prihvataju i ne podnose ništa što nije slično njima, odnosno koji nisu pristalice drugačijeg, neuobičajenog i neobičnog. Prvenstveno imaju strah od nepoznatog, njima su ti ljudi strani, čudni. To je razlog što sve manje “drugačijih” srećemo na određenim mjestima. Neprijatno im je, svi gledaju u njih, ismijavaju ih, napadaju, izbjegavaju... Osjećaju stid, posramljenost, ne zato što se oni stide sebe, nego zato što ih se drugi stide i bez ikakvog razmišljanja, osnova i opravdanog razloga, distanciraju se od njih. Ta distanca šalje jasnu poruku - ovdje niste dobrodošli! Bude u njima osjećaj manje vrijednosti, osjećaj krivice, kao da je loše biti drugačiji, kao da je neko mogao da bira i kao da je to pogrešno. Tako je vremenom postalo prihvatljivo i na neki način normalno, da “drugačije” ne viđamo na mjestima “rezervisanim za ove iste”. Oni se ne usuđuju, jer ih osuđuju. Ovo je samo jedan primjer diskriminacije i obespravljenosti onih koji su isključeni iz društva i čiji je glas nečujan, marginalizacija nevidljiva, a borba, do sada, uzaludna.

¹⁰Muharem Serbezovski, Putevi vjetrova i Cigana, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1999. godine, str. 14.

Živimo u društvu koje ne uvažava različitosti. "Ugušimo li naše različitosti, a na čemu mnogi rade, shvatit ćemo da smo sebe osudili na smrt od dosade."¹¹ Ne postoji društvo bez diskriminacije. Uvijek i svugdje se dijelilo, isključivalo, ograničavalo ili favorizovalo po nekom osnovu. Naše želje za pravdom i jednakošću su i dalje isuviše daleko od realizacije i stvarnosti. S obzirom da je diskriminacija globalno rasprostranjena i svakodnevna pojava, često je ne primjećujemo i posmatramo kao nešto "normalno", što nam onemogućava da se borimo protiv nje. Ljudi su u današnje vrijeme previše zauzeti, nervozni, nestrpljivi, uvijek u nekoj žurbi i problemima. Od svojih problema nemaju snage ni volje da slušaju ili rješavaju tuđe. Okrenuli su se sebi, a samim tim okrenuli su leđa ljudima koji ne mogu sami da se izbore za svoja prava i da dobiju svoje mjesto u društvu. Kadaugo vemena gledaš da se problem ne rješava i situacija ne mijenja, navikneš se i neprihvatljive stvari postaju normalne i uobičajne. To se upravo desilo sa problemom diskriminacije u našem društvu. Iako se svakodnevno dešava svuda oko nas, mi kao da je ne vidimo. A i kada gledamo, gledamo površno i ne shvatamo kompleksnost ovog problema, pa se često zaključuje da su diskriminisani jedini krivci za nepovoljan položaj u društvu, odnosno da su sami doprinijeli svojoj nezavidnoj poziciji. Kao da je ne razlikujemo od "loše sreće", "lošeg izbora", "sudbine" i pravdamo je istim. A diskriminacija je mnogo širi, teži i složeniji problem, kojem treba malo da se "rasplamsa" i puno da se "ugasi". Kada govorimo o diskriminaciji, riječ je o kršenju ljudskih prava, odnosno o kršenju prava osoba na jednak tretman na svim područjima. Pravo na život bez diskriminacije je temeljno ljudsko pravo i to jamči niz međunarodnih dokumenata. Ipak, nijedno društvo nije imuno na diskriminaciju. Ona podrazumijeva ponašanje koje duboko krši ljudsko dostojanstvo i predstavlja ponižavajući oblik ponašanja prema određenim grupama, što potvrđuje i dalje otežava njihov položaj. Mnogi su izloženi inferijornijem položaju zbog svojih opredjeljenja i ličnih osobina, i zbog toga nisu u mogućnosti da ostvare svoja prava i da imaju iste šanse kao i ostali. Dakle, uskraćeni su za ravnopravno priznanje, uživanje i ostvarivanje prava, pa najjednostavnije rečeno, diskriminaciju možemo definisati kao lošije tretiranje neke osobe zbog neke njene lične osobine. Razlike među ljudima nisu sporne same po sebi. Naprotiv, mi se često trudimo da se ističemo i razlikujemo na osnovu naših vještina, sposobnosti i znanja. Društveno neprihvatljivo, opasno i problematično nastupa onda kada naš položaj i mogućnosti u društvu zavise od naših ličnih osobina, odnosno kada naša egzistencija bude dovodena u pitanje samo zbog tih karakteristika.

¹¹Nihad Kreševljaković, Slavimo različitost: Otvoren Internacionalni teatarski festival MESS, Zenica 2017. godine.

Tada razlikovanje postaje diskriminacija. Lične osobine koje ne smiju biti osnova za razlikovanje kada se određuju prava, položaj i mogućnosti pojedinaca su: "spol, dob, rasa ili etnička pripadnost, vjera, političko ili drugo uvjerenje, invalidnost i seksualna orijentacija, a pored toga još i imovinsko stanje, obrazovanje, društveni položaj, zdravstveno stanje, (ne)zaposlenost, rođenje, jezik, stalež, porodični status i slično."¹² Dakle one karakteristike sa kojima smo rođeni, koje ne možemo promijeniti, niti ih se lako odreći. Svako društvo definiše vlastite standarde onoga što je poželjno i nepoželjno, i u svakom društvu postoje brojne nesavladive prepreke za osobe koje odstupaju od "normalnog" i uobičajnog prosjeka. Diskriminacija ograničava slobodu ljudi, ograničava ih u razvijanju novih sposobnosti, postavlja barijere i onemogućava razvijanje individue, utiče na produktivnost, talente i sveukupan uspjeh pojedinca. Također, to pogađa i društvo u cjelini, postaje nezdravo, ljudi su poniženi, nemoćni i povrijeđeni, onemogućena je integracija, kohezija i solidarnost, povećavaju se socijalne razlike i narušava se stabilnost. Pred zakonom smo svi jednaki, svi imamo ista prava i obaveze, tretman i zaštitu. Međutim, diskriminacija koja je nedopuštena i neopravdana, stvara nejednake mogućnosti i formira grupe koje imaju manje prava od drugih, čime su automatski gurnute na marginu društva. Dakle, možemo reći da diskriminacija određuje moćne i nemoćne, jer oni koji su nemoćni i bez ikakvih prava i resursa, lako postaju njene žrtve. Često čujemo pojmove "naši", "vaši", "njihovi". Šta uopšte znači da je neko "naš" i "njihov"? Tako olako to izgovaramo, a nismo ni svjesni kakvu težinu i značenje imaju te riječi. Uzrok tome je neupućenost, nezainteresovanost i neznanje društva. Nemoguće je boriti se protiv nečega što nam je strano, daleko i nepoznato. Protiv nečega što ne razumijemo. Robovi smo tvrdokorno ukorijenjenih predrasuda prema drugima i drugačijima, koje su tako vješto upakovane u društveno prihvatljivo, prihvaćeno i rasprostranjeno ponašanje, da se mnogi iznenade kada saznaju da se radi o diskriminaciji. Postala je neprimjetna, neprestano se dešava dok je mi izjednačavamo sa bezazlenim i bezopasnim. Dakle, diskriminaciju prati niz pisanih i više nepisanih pravila ponašanja i oni je podupiru, jačaju i omogućavaju. Potrebno je krenuti ispočetka, jer se nepravda i začarani krug diskriminacije ne mogu ukloniti rješavanjem posljedica ako su uzroci još uvijek prisutni.

¹²Brankica Petković i Neža Kodovšek, O diskriminaciji - priručnik za novinarke i novinare, Fondacija Mediacentar, Sarajevo 2011. godine, str. 12.

2.2. Uvod u historiju Roma

“Nekih 15 miliona Roma rasuto je širom svijeta. Njihova povijest su tuga i muke, ali njihova povijest je i pobjeda ljudskog duha nad udarcima subbine. Danas Romi oživljavaju svoju kulturu i traže svoj identitet. S druge strane, integriraju se u društva u kojima žive. Ako nađu razumijevanje sugrađana u svojim novim domovinama, njihova kultura će biti bogatstvo tog društva i obojiti će atmosferu bojom šarma i spontanosti (Indira Gandhi)”¹³. Kada je gospodin Muharem Serbezovski bio na Drugom internacionalnom festivalu Roma 1978. godine u Indiji, upoznao je Indiru Gandhi i upitao je da li Romi potiču iz Indije, s obzirom na sličnost u fizionomiji. Kao odgovor je dobio samo jedan blagi osmijeh. Gospodin Muharem navodi da je to za njega bilo prečutno priznanje, s obzirom da je danas pogubno priznati da Romi potiču iz neke zemlje, jer bi ta zemlja odmah dobila atribut “ciganska”.¹⁴ Činjenica je da se o ovom narodu, rasutom po cijelom svijetu, malo zna. Pitanja su brojna, a odgovori su nagađanja, zablude, neosnovane tvrdnje i predrasude. Rozlog tome je što ne postoji dovoljan broj relevantne literature koja bi nam dala jasniju sliku o njima i uvela nas duboko u njihov svijet i njihovu nemirnu, osjećajnu dušu. “Ono što je o Romima i napisano, uglavnom su pisali ne-Romi, koji unatoč svojim obrazovnim prednostima, nisu mogli zahvatiti bit problema i života koji svaki Rom nosi u sebi.”¹⁵ “Oni su pisali o Romima, ali njihova djela su odraz zapažanja, a ne ciganskog življenja. Samo Ciganin može istinski pisati o ciganskom narodu.”¹⁶ Pokazalo se da je neznanje i nepoznavanje enormno, zabrinjavajuće. Također, pokazalo se neophodnim da ih upoznamo, oslobodimo se, damo šansu, pustimo u naše živote. “Tek tada ćemo moći shvatiti taj čudesni svijet ovog čudesnog naroda.”¹⁷ Mada, Romi će i tada zadržati tu nit mistike, koja će ih uvijek činiti nedostignima, neuhvatljivima i nikad do kraja odgonetnutima i shvaćenima. Ko su zapravo Romi? Kakav je to narod? Odakle dolaze? Koliko ih ima? O čemu razmišljaju? Kako žive? Da li su stvarno toliko drugačiji od nas? Ovo su samo neka od pitanja vezana za ovu populaciju, pitanja na koja ni danas ne možemo naći, a ni dati pouzdane, dokazane, relevantne i jedinstvene odgovore.

¹³Medina Vantić-Tanjić, Istorija, kultura i tradicija Roma, BOSPO i d.o.o. Harfo-Graf, Tuzla 2008. godine, str. 12.

¹⁴Ahmed Burić, Dani, Sviđa mi se Laslo Havel, [\(3.5.2018.\)](https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/249/t24910.shtml)

¹⁵Ragib Seferović, Prošlost, sadašnjost i budućnost Roma, Unija Roma Hrvatske, Zagreb 1999. godine, str. 1.

¹⁶Dubravko Stojavljević, Yugopapir, Muharem Serbezovski, prvi YU romski pisac/Otac mi je govorio: “Ako se želiš probiti - čitaj, čitaj!”, [\(20.7.2018.\)](http://www.yugopapir.com/2013/08/muharem-serbezovski-intervju-prvi.html)

¹⁷Muharem Serbezovski, Putevi vjetrova i Cigana, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1999. godine, str. 6.

Ipak, ono što je sigurno jeste da su oni neminovno prisutni u etničkom koloritu svijeta i da oduvijek i svakodnevno privlače pažnju i izazivaju interesovanje i znatiželju bilo svojim izgledom, ponašanjem, načinom života ili upravo tom enigmom koja ih prati i tajanstvenošću koja ih kralji. Riječ je o narodu koji nikada nije slijedio nikakvu politiku, niti je imao društveno uređenje, niti zajedničku religiju. O narodu koji nikada nije ratovao niti izazivao sukobe većih razmjera sa ciljem da nekoga pobijedi ili nešto osvoji, kako bi sebi osigurao mjesto, sigurnost i moć. To potvrđuje činjenica da pod romskom zastavom nikad nije vođen niti jedan rat, niti se i jedan Rom ikada nalazio na listi osuđenih za ratne zločine. Riječ je o narodu koji o svom kulturnom i društvenom razvoju i sam kaže da zaostaje nekoliko stotina godina. O narodu koji uspjehom i ciljem smatra slobodu, nepripadanje određenom mjestu i prostoru, a ne završene škole, skupa auta, novac, moć i uticaj. "Svi narodi se bore za slobodu, a Cigani je imaju u izobilju. Ciganinu sve možeš da uzmeš, al' kad mu uzmeš slobodu, kao da si mu uzeo život".¹⁸ Riječ je o narodu koji je većinom nepismen, neobrazovan, siromašan, koji živi u bijednim, nesigurnim i nehigijenskim uslovima, u "divljim" naseljima, bez odgovarajuće infrastrukture, u barakama. Često prođemo pored malih, neuglednih, neurednih i za život neopremljenih kućica koje su okružene gomilom smeća, dječijim stvarima, polomljenom i rabljenom robom i kažemo: "Ovdje sigurno žive Cigani". Nažalost, najčešće smo upravu. Riječ je o narodu kojeg vjerovatno ne bi ni primijetili da nisu "glavni" i stalni prosjaci na svim svjetskim ulicama. Riječ je o narodu bez države. "U svijetu ljudi ginu za ideale, prava i vlastitu državu. Jedino se ciganska krv proljeva za tuđe idale, tuđa prava i tuđe države."¹⁹ Romi nemaju državu koja bi ih štitila. Nemaju državu koju bi mogli nazvati svojom. Oni ne znaju svoje porijeklo, ne znaju odakle su došli, niti se imaju gdje vratiti. Izgubljeni u vremenu i prostoru vijekovima traže svoj put, lutaju, ali svi putevi vode u "nečiju zemlju". Svi putevi su zauzeti, tuđi. Ovaj narod koji nikada nije bio svoj na svome, koji je uvijek smatrana gostom i slučajnim prolaznikom, dugi niz godina je predmet mržnje, progona, duhovnog i fizičkog genocida. Mnoga istraživanja su pokazala da su tjerani i progonjeni, a onda napadani i kažnjavani što lutaju. U tom svom viševjekovnom lutanju i progonu, Romi su tražili pomoć, sklonište, zaštitu, pa su bili primorani da se uklope u religiju domonirajuće nacije određene sredine, zatim da usvoje jezik novih sredina i da se integrišu u druge nacije.

¹⁸M. Batinić, Telegraf, Muharem Serbezovski: Cigani ne traže državu, oni imaju svet pod suncem, [http://www.telegraf.rs/jetset/635806-muharem-serbezovski-cigani-ne-traze-drzavu-oni-imaju-svet-pod-suncem-video, \(8.5.2018.\)](http://www.telegraf.rs/jetset/635806-muharem-serbezovski-cigani-ne-traze-drzavu-oni-imaju-svet-pod-suncem-video, (8.5.2018.))

¹⁹Muharem Serbezovski, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2000. godine, str. 5.

Uvijek su morali da se uguraju među druge, da se utope sa njima. Vjekovima izlagani ksenofobiji i rasizmu, primorani da se neprestano prilagođavaju i bore za opstanak, ipak su jakom međusobnom solidarnošću i sloganom uspjevali da se odbrane i prežive. Uspjeli su da sačuvaju svijest o zajedničkom porijeklu, tj. svoj etički identitet, kao svijest o pripadnosti zajedničkom narodu. Iako nemaju svoju državu, svoju teritoriju, jedinstvenu kulturu niti pisane tragove o svojoj historiji, oni su ipak prisutni u skoro svim zemljama svijeta, rasuti po svim kontinentima, govore sve jezike svijeta, sviraju sve instrumente, pripadaju nepotpuno svim religijama, slave sve praznike, mješaju se sa svima i traže samo ravnopravnost. Oni nikada nisu tražili nikakve beneficije, nisu tražili da budu povlašteni, nisu tražili državu u državi, niti teritoriju. Oni su samo željeli jednak tretman, a želja im ni danas nije ispunjena. Također, sva istraživanja pokazuju da je ovaj narod vjekovima karakterističan po svom trajno niskom društvenom položaju i ekstremnom siromaštvu. Historija Roma još uvijek nije rasvijetljena, naučno istražena, dokazana i potvrđena. Sve teorije i prepostavke o njihovom porijeklu su veoma klimave. U različitoj literaturi, podaci, odgovori i stavovi vezani za porijeklo Roma su neusklađeni. “Čuli ste da je ova historija veoma interesantna, ali, nažalost, i veoma siromašna, suhoparna i žalosna u smislu razumijevanja. Bez duha. Vjerovatno zato što je nije pisao jedan Ciganin. Ne bi bilo fer kada bi Romi ovom historijom bili zadovoljni.”²⁰ Ali, oni se ipak moraju zadovoljiti sa ovom nedovoljnom i po tačnosti nesigurnom količinom svoje historije, jer drugu nemaju. “Na svim seminarima se, kao naša glavna karakterna crta, ističe da se naša historija prepričava sa koljena na koljeno. Da li su se ljudi koji su napisali našu suhoparnu historiju toga pridržavali? Da li su konsultovali našu dušu, našu žudnju? A i da jesu, da li su je razumjeli? Da li može ciganska duša uistinu da se razumije, pogotovo ako nisi Rom? Njihova tvrdnja bez tvrdnje je ostavila viševjekovnu dilemu Romima. Od drugih smo doznavali ko smo, kakve manire i crte imamo i odakle potičemo.”²¹ “Riječ Ciganin potiče od grčke riječi “anthigane”, što znači “nedodirljiv”, onda je jasno u kakvom su položaju živjeli, a tako, u većini slučajeva, žive i sada u čitavom svijetu.”²² Donedavno se nije sa sigurnošću znalo ko su Romi i odakle dolaze. Mada ni danas ta “sigurnost” nije pouzdana. Prepostavke o prijeklu ovog naroda, obojene mistikom, temeljile su se jednim dijelom i na romskim predanjima koja su veoma maglovita i skromna.

²⁰Muharem Serbezovski, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2000. godine, str. 19.

²¹Muharem Serbezovski, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2000. godine, str. 29.

²²Muharem Serbezovski, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2000. godine, str. 17.

Danas u svijetu, u svim zemljama i na svim kontinentima, živi oko 30 miliona Roma. Neki procjenjuju da ih samo u Indiji ima oko 15 miliona.²³ Ali odakle su došli? O njihovom porijeklu se u nauci dugo vremena vodio spor. Nagada se da je prvo pomjeranje Roma iz njihove prapostojbine zabilježeno od strane jednog perzijskog pjesnika 420. godine naše ere, kada je grupa Roma, vođena obećanjem perzijskog vladara, došla u Perziju kako bi pjesmom i igrom zabavljala narod. Ubrzo su od strane vladara prognani zbog sumnje da su sjeme koje im je dato za sijanje zemlje pojeli, a alat i životinje prodali. Navodi se da je ta grupa brojala oko 12 hiljada i neki smatraju da od ove grupe porijeklo vode današnji Romi. Njihov put iz Perzije u svijet je posljedica nemogućnosti da se odupru i izdrže pritisak. Seoba većih razmjera počela je u petom vijeku nove ere bjegstvom pred najezdom Huna. Smatra se da su se Romi suprotstavili Hunima na prostoru današnje države Delhi, i tu bili poraženi. Progoni koji su se desili nakon ovog poraza su najvjerovalnije prvi uzrok kontinuirane romske patnje i prinudnog iseljavanja. Zbog ugnjetavanja i pritiska od strane Huna, oni kreću iz Indije preko pustinje Tar ka novim prostorima i slobodi. U pustinji se dugo zadržavaju, a razlog tome je što su i dalje gajili nadu u povratak. Međutim, uslovi za to nisu postojali i Romi kreću na neprekidno, vječno putovanje bez povratka. Tada i tako je počelo njihovo raseljavanje. Iz pustinje Tar kreću u dva pravca. Jednu grupu put je odveo u pravcu Avganistana, dalje prema Turkistanu i Turkmenistanu pa sve do južnih obala Kaspijskog mora. Tamo se ova grupa razdvaja i veći dio odlazi prema Jermeniji i Turskoj, a manji dio u pravcu Azerbejdžana, Gruzije i Kavkaza. I druga grupa dolazi u Tursku. Ona je iz pustinje Tar prešla iznad Karačija pa obalom Arabijskog mora išla prema Bagdadu, do Sirije. Iz Sirije veći dio preko Anadolije dolazi u Tursku. U Siriji se dio grupe također odvojio i krenuo obalom Sredozemnog mora prema Egiptu i Libiji. Romi su u Evropu došli iz dva pravca: iz Turske, preko Bosfora, i iz Afrike, preko Gibraltarskog moreuza. Grupa koja je u Evropu došla iz Afrike je ona koja se odvojila u Siriji, išla podnožjem Malog Atlasa i preko Gibraltara prešla u Španiju, odakle se raspršila po čitavoj Evropi. Grupa koja je došla u Bugarsku krenula je iz Turske. I ova grupa se razdvojila na dva dijela. Jedan dio se kretao u pravcu Vlaške i Moldavije prema Karpatima i Poljskoj i došao u Rumuniju. Drugi dio odlazi prema Dnjepru, da bi se kasnije i ta grupa razdvojila na dva dijela. Veći dio ide obalom Dunava do Mađarske, a onda u Čehoslovačku i Njemačku. Jedan dio grupe koji je došao u Njemačku nastavlja prema Rajni i stiže u Francusku pa zatim u Španiju, dok veći dio ostaje na teritoriji Njemačke, odakle ih ni surovi progoni njemačkih vlastelina i kraljeva nisu mogli ukloniti.

²³Muharem Serbezovski, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2000. godine, str. 17.

Drugi dio iz Bugarske odlazi na jug i dolazi u Grčku. Romi su u naše zemlje došli iz nekoliko pravaca: iz Bugarske, Grčke i Rumunije. Prema pisanim izvorima, ovaj narod se u našim krajevima javlja u prvoj polovini četrnaestog stoljeća, u Srbiji 1348. godine, u Dubrovniku 1362. godine, a u Zagrebu 1378. godine.²⁴ Dakle, cijeli put Roma, od Indije do Evrope i Balkana, bio je ispunjen neprestanim progonima i borbom ovog naroda. Dalje, što se tiče njihovog porijekla, bilo je mnogih nagađanja: da su potomci Huna, Mongola, da su nastali od tatarskih hordi, da su porijeklom Egipćani... Prema legendama i kazivanju Roma, oni su potomci Kama, sina biblijskog Noja. "Jedan stari Rom, koji je živio stotinu i šest godina, i najstariji bio u skopskoj mahali, znao je da ironično, sa sjetom i gorčinom, kaže: 'Koliko sutra će umrijeti, a neću znati odakle zapravo potičem. Za jedan vijek i nešto više naša postojbina su bile tri države, a sam Bog zna iz koliko će ih poteći moja djeca i unuci'."²⁵ U sedamnaestom stoljeću, oni su saznali da potiču iz Afganistana, a u osamnaestom da dolaze iz Perzije. U devetnaestom stoljeću ne-Romi izmišljaju razne priče, npr. da je Kleopatra ciganka, da je faraon u pyramidama zatvorio romsku gramatiku... Tada pradomovina Roma postaje Egipat. Ipak, nauka je pokazala da su oni prošli kroz Egipat i živjeli u zemlji faraona, ali da im to nije pradomovina, odnosno da nisu egipatskog porijekla. Dvadeseto stoljeće nosi novo otkriće - Romi su indijskog porijekla. Oni su iz daleke Indije, iz Pendžaba, negdje oko rijeke Inda. Od tada, potraga je stala. Većina smatra da je bespotrebno više i dalje tragati i istraživati. Postoje velike sličnosti sa Indijcima. Iako su davno napustili svoju pradomovinu, Romi su zadržali neka obilježja. Ta obilježja su se vremenom mijenjala, u zavisnosti od novih uslova i sredina u koje su dolazili, ali su ipak u temelju prepoznatljiva. Prvo se može primijetiti fizička sličnost - figura, tamna put, crna kosa, crne oči, srednji ili nizak rast. Također, postoje sličnosti u načinu života i djelatnostima. Dalje, postoji sličnost u jeziku i njegovoj lingvističkoj osnovi. Romski jezik je bio veoma podložan promjenama jer su morali živjeti i komunicirati stalno u novim sredinama, pa danas imamo situaciju da se jezik kojim govore širom svijeta, a također i u našoj zemlji, dosta razlikuje. Bez sumnje, osnova mu je zajednička, a korijen u Indiji. Mađar Samuel Agošon je o Romima prvi pisao na naučnoj osnovi 1775. godine u knjizi "O današnjem položaju, čudnim običajima i načinu života Roma u Mađarskoj".

²⁴Muharem Serbezovski, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2000. godine, str. 18.

²⁵Muharem Serbezovski, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2000. godine, str. 32.

U knjizi se navodi da se jedan ugledni mađarski sveštenik sreo sa indijskim studentima u Holandiji i u toku razgovora sa njima saznao da se preko hiljadu riječi koje koriste Romi, u Mađarskoj apsolutno podudara sa riječima u hindustanskom jeziku. Također, indijski studenti su tvrdili da se na otoku Šri Lanka nalazi pokrajina pod nazivom “Cigania”.²⁶ Migraciona kretanja, navike, kultura i tradicija ovog naroda, su nas svojom sličnošću također dovela do Indije. Dakle, skoro čitava civilizacija, a i većina Roma, prihvata Indiju kao zemlju njihovog porijekla. Oni su oduvijek bili nomadi, nikad ih nije držalo mjesto. Jedan od uzroka njihovog nomadskog života su nestalnost i neobuzdanost, njihova želja za avanturama i lagodnim životom. Putovali su u potrazi za boljim uslovima života, vođeni novim i nepoznatim putevima i avanturama, uvijek nepoželjni i protjerivani sa područja na kojima su se željeli nastaniti. Bilo im je veoma teško raditi zbog stalnog mijenjanja mjesta boravka, pa su na samom početku svog lutanja učili vještine trgovanja, što je odgovaralo njihovom načinu života. I danas, nakon toliko vremena, oni su prepoznatljivi po tom zanimanju i veliki broj ih se i dalje tim bavi. Nakon progona, odlazili bi tražeći neku “ljubazniju”, topliju i humaniju zemlju. Mnogi smatraju da su Romi lutali, selili se i stalno mijenjali životnu sredinu upravo zbog svog nemirnog duha, zbog nemirne duše koja nije dugo mogla ostati na jednom mjestu, zbog vrele krvi koja je tražila uvijek nove predjele. Smatraju da je njima lutanje urođeno i da oni ne mogu da odole čarobnoj avanturi čergarenja. Neki čak tvrde da se radi o “Hristovom prokletstvu” koje je na njih bačno, jer su upravo oni iskovali eksere kojima je Isus razapet na krst. Sve ove prepostavke su možda samo malim dijelom dovele do toga. Istraživanjima se ispostavilo da oni nisu odlazili jer ih je vukla strast za lutanjem, niti zato što su neprestano tražili avanture, raznolikost i nove doživljaje, oni nisu bježali od sivila i rutine tražeći šarenilo. Oni su bježali od progona koji ih je suočio s tjerom u nomadu, bili su prinuđeni da se spašavaju bjekstvom. Tako su pronašli svoju jedinu odbranu, napustili su svoje ognjište i dom iz straha da ne budu potpuno pokoreni. Glavni razlog lutanja je spašavanje od potpunog uništenja. To što su Romi i danas fizički prisutni, svojom kulturom, jezikom, etikom, običajima, bez obzira da li kao lutajuća grupa ili stanovnici “geta”, posljedica je njihove vitalnosti, izdržljivosti i snage, čak i poslije masovnog uništavanja tokom Drugog svjetskog rata, kada ih je ubijeno i previše. Nakon rata je činjeno sve da se značaj tih žrtava umanji i obezvrijedi.²⁷ Tragedija romskog naroda je u toku ovog rata dostigla svoj vrhunac. Nakon završetka Drugog svjetskog rata, oni su se učestalo selili, nastojeći izbjegći izrugivanje i pogrdni naziv Cigani.

²⁶Zlatomir Jovanović, Romi u vremenu, Rrom Producija i Komunikacije d.o.o., Beograd 2014. godine, str. 15.

²⁷Dragoljub Acković, Nacija smo a ne Cigani, Rrominterpress, Beograd 2001. godine, str. 57.

Ta njihova patnja je trajala sve do 8. aprila 1971. godine, tj. do kongresa Roma u Londonu. Navedenog datuma održan je Prvi svjetski kongres Roma i na njemu je prvi put u historiji usvojen naziv Rom, priznata romska zastava i romska himna. Također, na ovom kongresu im je prvi put priznato da su nacija koja se ne smije nazivati Ciganima, i da će svako ko to učini prekršiti njihova zakonska prava i biti kažnjen. Od tada, Romi u cijelom svijetu obilježavaju 8. april kao Svjetski dan Roma.²⁸ Ovaj datum označava rođendan romskog naroda, njihov put ka oslobođenju.

Slika 1. Romska zastava

Izvor: <https://irsik.si/izobrazevanje/>

Tumačenjem romske zastave možemo zaključiti o kakvom narodu je riječ, odnosno ona je slikovni prikaz njihovog načina života. Plava boja na zastavi predstavlja nebo, bezgranično prostranstvo, slobodu i život pod vedrim nebom, bez skloništa i krova. Zelena boja predstavlja travu, put, drum, život obilježen stalnim putovanjima, prirodu koja je Romima dom, koja je ogromna i slobodna, nije zauzeta. Zajednička. Njihova. I na kraju, crveni točak predstavlja progone romskog naroda, stalno kretanje, bježanje i život na točkovima. Crvena boja točka označava patnju i prolivenu romsku krv u viševjekovnim stradanjima.²⁹ “Historiju pišu samo pobjednici. Cigani nikada u životu nisu bili pobjednici, zato svoju historiju moraju da slušaju i nauče od drugih.”³⁰

²⁸Medina Vantić-Tanjić, Istorija, kultura i tradicija Roma, BOSPO i d.o.o. Harfo-Graf, Tuzla 2008. godine, str. 9.

²⁹Medina Vantić-Tanjić, Istorija, kultura i tradicija Roma, BOSPO i d.o.o. Harfo-Graf, Tuzla 2008. godine, str. 10.

³⁰Muharem Serbezovski, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2000. godine, str. 19.

“Danas su Romi - Super Narod - nemaju svoju zemlju, a žive u svim zemljama sveta, nemaju svoju muziku, a sviraju sve muzike sveta, nemaju svoj jezik, a govore sve jezike sveta, nemaju svoju religiju, a prihvataju sve religije sveta - i niko se ne oseća uskraćenim ni ugroženim. Nemaju svoju vladu, nemaju svoju vojsku a i ne misle ih imati - šta će im - kad nemaju svoju državu. Ne misle nikoga napadati niti osvajati - a i zašto bi, pa već su sve ionako osvojili mirnim putem i bez ispaljenog metka.”³¹

Legende o Romima

- ❖ Jedna stara romska legenda govori o tome kako i zašto su Romi napustili Indiju. Indijskom maharadži je враč rekao da će vojska napasti njegovo kraljevstvo i srušiti ga do temelja, a da će vojska biti nemoćna ako napadne Rome. Strahujući za kćerkin život, maharadža je dao svoju kćer jedinicu na čuvanje poglavaru Roma. On je pozvao romskog starješinu i u tajnosti mu povjerio svoju kćerku Gan, te ga je obavezao da je odgaja kao svoju, da živi sa njegovom porodicom i da nikome ne smije otkriti njihov dogovor. Romski starješina, Gan je odgojio unutar svoje porodice i nikome nije rekao čija je ona ustvari kćerka. Čen, sin romskog starještine i Gan odrasli su kao brat i sestra, te je Čen smatrao Gan za svoju rođenu sestruru. Kada je umro romski starješina, na njegovo mjesto je došao Čen kojeg su Romi počeli prisiljavati da se oženi. Čen to nije želio, odbijao je sve djevojke koje su mu nudili, i zaprijetio da će se ubiti, jer od svih žena voli samo svoju sestruru Gan. Kada je majka vidjela da Čen pati, priznala mu je da Gan nije njegova sestra nego da su je dobili od kralja na čuvanje, ali da mora čuvati tu tajnu, jer će inače osvajač ubiti Gan kao kraljevu kćerku i nasljednicu prijestolja. Čen je sačuvao tajnu, ali je ipak oženio Gan. Romsko pleme nije odobravalo brak između brata i sestre i osuđivali su ga. Zbog toga se podijelilo u dva tabora. U prvom su se okupili oni koji su u svemu podržavali novog poglavara i koji ga zbog ženidbe i ljubavi prema Gan nisu osuđivali. U drugom su bili oni koji su ga zbog braka sa sestrom osudili, i skupa sa njegovim sljedbenicima protjerali iz Indije. Veliki plemenski враč ih je tada prokleo da nikada ne prespavaju dva puta na istom mjestu, da se nikada ne napiju vode dva puta iz istoga bunara, te da istu rijeku nikada ne pregaze dva puta u jednoj godini. Od tada, Čen i njegovi sljedbenici neprekidno lutaju svijetom.³²

³¹Zlatomir Jovanović, Romi u vremenu, Rrom Producija i Komunikacije d.o.o., Beograd 2014. godine, str. 9.

³²Medina Vantić-Tanjić, Istorija, kultura i tradicija Roma, BOSPO i d.o.o. Harfo-Graf, Tuzla 2008. godine, str. 16.

- ❖ Postoji romska legenda o tome kako su Romi postali svirači. Jednom davno, Bog je stvorio na leđima svetog Petra čemane (vrsta gudačkog instrumenta). Ne znajući da ima čemane na leđima, sveti Petar je ušao u kafanu u kojoj je bilo mnogo veselih ljudi. Kada su ga vidjeli, povikali su mu da svira. Sveti Petar se od galame uplašio i pobjegao kod Boga da ga pita šta se dešava. Bog mu je objasnio da mu je stvorio čemane kako bi mogao svirati ljudima kada su veseli, da se zabave, inače bi se mogli potući. Sveti Petar mu je odgovorio da onda treba da bude više svirača, a na pitanje Boga ko će to da bude, odgovorio je Cigani. Bog je odobrio da Romi zabavljaju ljude, i tako je i ostalo.³³

- ❖ Jedna od najpoznatijih romskih legendi o njihovom nastanku, Lurska legenda, koju je persijski pjesnik Firdusi zabilježio u svojoj "Knjizi o kraljevima" 420. godine prije nove ere, govori o Bahram-Guru, dobrodušnom i mudrom vladaru iz Sasanidske dinastije, koji je želeći da svojim podanicima olakša život, došao na ideju da im pronađe neku razonodu, ni ne sluteći da će imati presudnu ulogu u historiji jednog naroda. Kada je primijetio da su njegovi podanici iz dana u dan su sve tužniji, jer su stalno radili, bez odmora i zabave, Bahram-Gur je od indijskog maharadže Šankala zatražio da među svojim podanicima izabere veću grupu ljudi koja ima talente i sposobnosti da zabavlja. Nakon nekog vremena, kao dar indijskog Maharadže, u Bahram-Gurovu zemlju stiglo je 12.000 pjevača i svirača. Da bi mogli da žive od svog rada, Bahram im je dao zemlju, oruđa i semenje raznih biljki. Ovi ljudi, Romi, koji su bili dobri muzičari i zabavljači, sve vrijeme su svirali i pjevali, zbog čega su Bahram-Gurovi podanici dobili volju za životom i oraspoložili se, a on konačno bio srećan. Poslije godinu dana, mudri kralj Guru riješio je da provjeri šta Romi rade sa zemljom koju im je dao. Pošto su samo svirali i pjevali, nisu obrađivali zemlju koja im je poklonjena, a stoku, oruđe i sjeme su prodali jeftino. Također, da ne bi gladovali, prosili su, što je njega posebno razljutilo, pa im je naredio da pokupe svoje instrumente i odu iz njegove zemlje. Romi su ga poslušali i krenuli dalje. Od tada lutaju svijetom.³⁴

³³Zlatomir Jovanović, Romi u vremenu, Rrom Producija i Komunikacije d.o.o., Beograd 2014. godine, str. 85.

³⁴J.B., Telegraf, Ne dajte da vas lažu: Evo kako su nastali Romi i zašto nemaju svoju državu, <http://www.telegraf.rs/vesti/1602655-ne-dajte-da-vas-lazu-evo-kako-su-nastali-romi-i-zasto-nemaju-svoju-drzavu>, (22.5.2018.)

- ❖ Postoji legenda o kovanju čavala. Romi su prepoznatljivi po kovačkom zanatu. Kada je Isus predan tamničarima da ga pribiju na krst, dva su rimska vojnika dobila naredbu da kupe četiri čavla. Otišli su kod dva kovača Židova i zatražili da iskuju četiri čavla za Isusovo raspeće. Kada su kovači čuli koja je svrha čavala, odbili su da ih iskuju. Rimski vojnici su ih nakon toga ubili. Zatim odlaze izvan Jeruzalema, te tamo sreću Roma koji je upravo pred šatorom namještao nakovanj. Rekli su mu da treba iskovati četiri čavla i ponudili mu novac. Rom je novac strpao u džep te krenuo s poslom. Kad je iskovao tri čavla i počeo kovati četvrti, Rimljani su mu rekli da će sa tim čavlima pribiti Isusa na krst. Tada su se začuli glasovi upozorenja Romu da ne kuje četvrti čavao. Romski vojnici su se prepali i pobegli, a Rom, zadovoljan što je dobio novce, nastavio je kovati posljednji čavao. Čekao je da se čavao ohladi, polijevao ga vodom, ali čavao je ostao usijan. Na kraju se i Rom prepao i pobegao. Gdje god je putovao, usijani čavao ga je pratio. Stvarao se uvijek pred vratima potomaka čovjeka koji je iskovao čavle za Isusa. Kad se pojavi, tad Romi bježe. To je razlog zašto oni stalno lutaju. Zbog toga je Isus pribijen sa tri čavla. Četvrti luta sa jednog mjesta na drugo.³⁵

- ❖ Jedna romska legenda govori o tome kako su Romi ostali bez zemlje. Kada je Bog stvorio ovaj svijet ljudi su živjeli zajedno, na zajedničkoj zemlji a ne podijeljenoj. Međutim, kako se u ljudima razvijala pohlepa i sebičnost, pojedini narodi su željeli dio zemlje samo za sebe. Zbog toga, Bog je jednog dana pozvao sve narode svijeta, da svakom dodijeli dio zemlje na kojem će živjeti i naći sreću. Svi narodi su primili Božiji dar, osim Roma. Njih nigdje nije bilo. Nakon sedam dana, kada su svi već imali svoju dodijeljenu zemlju, pred Boga su stigli Romi. Bog ih je upitao gdje su bili do sada, i obavijestio ih da je sva zemlja već podijeljena. Oni su mu odgovorili da kasne jer su putovali i slavili vjenčanja svake noći. Bog im je tada dodijelio vječna putovanja i vesela vjenčanja, i osudio ih na život bez svoje zemlje.³⁶

³⁵Maja Dragun, Podrijetlo, mitologija i vjerovanja Roma, Stručni rad, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2000. godine, str. 324.

³⁶Ragib Seferović, Prošlost, sadašnjost i budućnost Roma, Unija Roma Hrvatske, Zagreb 1999. godine, str. 4.

2.3. Kratka historija diskriminacije Roma

“Ovaj jadni narod, o kome niko ne umede reći koga boga obožava, oteran iz svoje zemlje, rasturen po svetu, našao se i ovde, kao i u drugim zemljama u položaju robova. Da bi se odvojio što je više mogao od gospodareće klase, ovaj se narod ne izmiri sa njom, niti sa njenim navikama, niti sa njenom civilizacijom, i ono što se mogade postići silom, potraži da dobije lukavstvom i dovitljivošću.”³⁷ Romi nikada nisu bili rado viđeni. Gdje god bi došli nisu bili prihvaćeni, nigdje nisu dočekani sa dobrodošlicom. Individue, grupe, narodi mogu biti diskriminisani po raznim osnovama. Za teške i dugotrajne posljedice koje diskriminacija ostavlja, dovoljna je samo jedna od njih. Npr. neko je diskriminisan na osnovu boje kože, neko na osnovu jezika, neko na osnovu vjerske pripadnosti... Ali, diskriminacija Roma je drugačija. Ona je mnogo šira i kompleksnija. Romi se smatraju drugačijima, odnosno diskriminisani su po mnogim osnovama: zbog boje kože, odnosno rase, nacionalnog ili etničkog porijekla, jezika, kulture, običaja, obrazovanja, finansijskog stanja, vjere, društvenog položaja... Gdje god bi došli, predstavljali su ih kao kradljivce, varalice, kao ljude koji pale šume, ubijaju divljač, donose bolest. Govorili da su nečije uhode i špijuni. Pripisivali su im i ljudozderstvo. Optuživali su ih da kradu i sakate djecu kako bi mogla uspješnije da prose. U stavovima društva dugo su postojale dvije strane priče. S jedne strane, Romi su se u nekim romanima i filmovima prikazivali kao divni, druželjubivi i bezbrižni ljudi koji putuju svjetom i uveseljavaju narod svojim plesom i pjesmama u kojima iskreno govore o životnim radostima i tugama. S druge strane, prikazani su u negativnom svjetlu, kao nepošteni, čudni i nepovjerljivi ljudi - stranci koji su uvijek otuđeni od društva u kojem žive. Diskriminacija Roma se nije dešavala samo negdje, kratak vremenski period. Ona se dešavala u svakoj zemlji u koju su Romi dolazili i trajala je vijekovima, kroz čitavu njihovu historiju. Prema njima se oduvijek primjenjivala otvorena diskriminacija, koja je za rezultat imala čak i zabranu življenja u pojedinim zemljama. Nakon odlaska iz svoje pradomovine Indije, Romi su imali veoma težak život i prošli su trnovit, neizvjestan i dug put. Bili su prinuđeni da se bore sa svim problemima i nevoljama koje prate nomadski način života. Ali najviše od svega prema njima je dominirao diskriminirajući odnos: okrivljivali su ih za mnoge stvari, optuživali za ono što nisu učinili, progonili ih, nemilosrdno protjerivali, osuđivali, ubijali bez presuda. Prvo su nastupile špekulacije o njihovom porijeklu i izmišljena su najrazličitija imena. U vremenu kada se mislilo da im je porijeklo egipatsko, Romi su nazvani Egipćanima, a u Francuskoj Saracenima, zbog navodne fizičke sličnosti.

³⁷Aleksandra Mitrović, Na dnu - Romi na granicama siromaštva, IDP Naučna knjiga, Beograd 1990. godine, str. 11.

Na istoj osnovi dobijaju i ime Mori. U Francuskoj rasprostranjenije ime je Behemieni. Također, poznat je i naziv Karak. Karako je pogrdno ime koje označava kradljivca, a tada je označavalo i Roma. Postoje i druga imena koja su nastala u raznim oblastima Evrope. Jedno od tih imena je i Kaskarot, što znači bijedna koža. Sva ova imena prišivana su ovom narodu samo sa jednim ciljem: da degradiraju, zbune, ponize. Danas je u većini zemalja dominantan naziv "Cigani", a mnogi smatraju da on nije ništa manje podrugljiv i uvredljiv od svih prethodnih.³⁸ U srednjem vijeku mnogi Evropljani nisu znali skoro ništa o svijetu izvan mjesta u kojem su živjeli. Bili su iznenađeni kad su prvi put vidjeli romske porodice koje su došle u njihova sela i gradove, bili su im neobični. Osim što su imali tamnu kožu, tamne oči i crnu kosu, drugačije su se i oblačili, imali su drugačije običaje i govorili su drugim jezikom. Romi su znali da su nepoželjni i izbjegavani, osjećali su mržnju i netrepljivost, pa su se odvajali od domaćeg stanovništva, i zbog nepravde i diskriminacije još više držali jedni drugih. Vijekovima su tražili podršku, pomoć, ljubav i sreću u krugu porodice i svog naroda. Oni su i u doslovnom smislu bili odvojeni od drugih ljudi. Bili su prisiljeni živjeti izvan naseljenih mjesta i nisu smjeli ulaziti u njih, čak ni da kupe hranu ili uzmu pitku vodu. O njima su se brzo proširile razne glasine. U nekim zemljama postojali su zakoni prema kojima su Romi morali kuhati na otvorenom, kako bi svako mogao pogledati što imaju u loncu. Kada bi pogledali šta je u loncu, lonac su prevrtali i proljevali jelo po zemlji. Tada bi Romi ostali bez ručka, tako da nije čudo što su neki morali krasti hranu kako bi preživjeli.³⁹ Dolaskom iz Indije u Evropu o njima su počele kružiti priče da su propalice, skitnice i turski špijuni. Mnogi su ih zamrzili, a da ih nisu ni upoznali. Nazvali su ih izraslinom na zdravom tijelu bijelih ljudi. Životna svakodnevница za njih predstavljala je borbu, uvijek su morali biti oprezni i spremni na odbranu. U zapadnoj Evropi Rome su gledali kao strance i suočili ih progonili. Za njih su bile izmišljene posebne "muke" i kazne. Progonjeni su kao zvijeri, jer su navodno bili opasni po javni red, mir i moral. Vezivani su za stub srama i bičevani, žigosani. Odsijecali su im jedno uho kako bi ih lakše mogli raspoznati. Kada bi uhvatili Roma bez jednog uha, odsijecali su mu i drugo, a kad bi takvog Roma uhvatili i treći put, odsijecali bi mu glavu.⁴⁰ U Francuskoj su nekoliko godina trajali progoni ovog naroda.

³⁸Dragoljub Acković, Nacija smo a ne Cigani, Rrominterpress, Beograd 2001. godine, str. 54.

³⁹Marjan Hajnal, Horizonti humanosti, Romi - Sjaj siromaštva i bogatstvo tame - Sudbina naroda bez domovine, <https://marjanhajnal.wordpress.com/2013/03/08/romi-sjaj-siromastva-i-bogatstvo-tame-sudbina-naroda-bez-domovine/>, (9.4.2018.)

⁴⁰Dragoljub Acković, Nacija smo a ne Cigani, Rrominterpress, Beograd 2001. godine, str. 28.

U kraljevskoj naredbi Luja XIV iz 1682. godine, stoji da se uhapse i zatvore svi ljudi koji se zovu Bohemini, kao i njihove žene i djeca, a da se nakon toga muškarci okuju robijaškim lancima i sprovedu na galije da tamo robuju do smrti.⁴¹ Potresan je podatak o progonima Roma za vrijeme Luja XIII i Luja XIV, kada se stanovništvo okupljalo na zvonjavu zvona i odlazilo u “lov na nomade”, kao da se radi o životinjama. Ko uhvati Roma dobija nagradu, a ko ga ubije, nagrađen je još bolje.⁴² U renesansnoj Engleskoj, kralj Edward VI donio je zakon koji navodi da oni moraju biti obilježeni sa oznakom “V” na grudima, a zatim moraju biti robovi dvije godine. Ako su uspjeli pobjeći, te ako su ih ponovo uhvatili, tada im se na prsa stavljala oznaka “S” i postajali su robovi za cijeli život. U Engleskoj, Romi su od samog početka neprekidno progonjeni, tačnije od 1541. godine. Kraljica Elizabeta im 1563. godine prijeti smrtnim kaznama ako u roku od 3 mjeseca ne napuste zemlju. Dugo su provođene demonstracije kojima se tražilo da se romskoj djeci dozvoli školovanje, a u Švedskoj se donedavno raspravljaljalo o pravu romske djece na upis i pohađanje škole. Također, u Poljskoj, Španiji, Švicarskoj, Rusiji- samo progoni, ponižavanje, uništavanje. U Mađarskoj, Romi su bili proglašeni za ljudoždere, i pod takvom optužbom 41 Rom je 1782. godine na najsuroviji način ubijen vješanjem, odrubljivanjem glave, na točku mučen do smrti. U Rumuniji, progonima su se pretvarali u robe. Hranili su ih kašom od kukuruznog brašna sa nekoliko zrna suncokreta. Nadglednik je bičevao gole robe kako bi stekao gazdino poštovanje, iskazao se i pokazao svoju moć. Rome su prodavali izlažući ih na trgu. Nekad bi ih cijeli dan držali gole u ledenim planinskim vodama. 1855. godine, dolazi do ustanka robe i do oslobađanja 200.000 Roma. Na gori Atos, u Grčkoj, ovaj narod je odmah proglašen za vampire i ništarije. S obzirom da su u Evropi nazvani vampirima, prstvenstveno zbog posjedovanja znanja koja drugi nisu imali, bili su vješani i spaljivani. Prva žena koja je obešena u Evropi bila je Romkinja. Austrija 1701. godine Rome stavlja van zakona. U osamnaestom stoljeću, Marija Terezija je pokušala da ove nomade veže za zemlju, odnosno da ih prisili na drugačiji način života, ali u tome nije uspjela. Ona 1760. godine zabranjuje da Romi biraju svog starješinu i da se služe maternjim jezikom. Također, ona 1767. godine nalaže da im se oduzmu djeca i predaju hrišćanima na čuvanje i odgoj, kako bi ih naučili poljoprivrednim poslovima. “Otimana su im djeca, od mališana do mladih bračnih parova. Očaj nesrećnih roditelja bio je strahovit.

⁴¹Dragoljub Acković, Nacija smo a ne Cigani, Rrominterpress, Beograd 2001. godine, str. 56.

⁴²Dragoljub Acković, Nacija smo a ne Cigani, Rrominterpress, Beograd 2001. godine, str. 56.

Oni su puzili pred vojnicima nasilnicima, visili o kola koja su odvozila njihovu oduzetu djecu, odakle su ih odstranjivali batinama i kundacima. Tada su, iz očaja, neki sebi oduzimali i život.”⁴³ Romi nisu smjeli da se međusobno vjenčavaju, a nomadsko kretanje im je bilo strogo zabranjeno. U Njemačkoj 1462. godine, zabranjuje im se trajan boravak, naređuje se iseljenje iz Rajske oblasti, a 1500. godine zabranjuje im se putovanje po ovoj teritoriji. Stanovnici stiču pravo da ubiju Roma na svakom mjestu, a u Majncu su bacani u vodu, a žene i djeca bičevani. U Norveškoj je pripremljen plan za njihovu sterilizaciju. Također, donesen je zakon po kome je bilo dozvoljeno odvojiti romsku djecu od njihovih roditelja i prisilno ih smjestiti u državne institucije. Romolozi Evrope dugo su imali pogrešnu predstavu da su Romi dobro primljeni na Balkanu. Neki su se užasavali nad onim što ovi ljudi proživljavaju u evropskim državama i smatrali su da je njihov položaj bolji samo na Balkanu. Ali, zakoni Austro-Ugarske koji su vrijedili za Sloveniju, Hrvatsku, Vojvodinu nisu bili naklonjeni lutajućim skupinama. Isto se može reći i za zakone Kraljevine Srbije. Izuzetak je bila Crna Gora, gdje su Romi imali društvenu, ekonomsku, političku i građansku ravnopravnost i nisu bili progonjeni. Zakon iz 1829. godine izričito je određivao da svako ko dođe ima ista prava kao i državljanini, i da na Rome niko ne smije nasrtati. U Crnoj Gori im nije zabranjeno da biraju svoje starješine i nisu tjerani da se integrišu u neku drugu naciju. Iskustvo iz ove zemlje govori da je društveno ponašanje Roma zavisilo od odnosa društva prema njima.⁴⁴ Za vrijeme okupacije Jugoslavije, na romsku populaciju su se odmah primijenili nacistički zakoni o “čistoći” rase. Oni su ubijani, deportovani u koncentracione logore. Kulminaciju neljudskosti i tragedije doživljavaju u dvadesetom stoljeću, kada Hitler svjesno i organizovano pokušava da ih potpuno uništi i istrijebi. Kako bi se “očistila rasa”, Romi su proganjani gore nego zvijeri. Odvode ih u koncentracione logore, strijeljaju i ubijaju u gasnim komorama. “Cigani su niža rasa. Lutajuća, nomadska, prljava i lopovska banda, koju treba u interesu higijene više rase likvidirati, potpuno uništiti.”⁴⁵ Ovo je jedna od tačaka fašističkog zločinačkog plana istrebljenja Roma. I u Pavelićevoj NDH išlo se za njihovom likvidacijom. Sve se radilo kako bi oni zauvijek nestali. Može se reći da su s obzirom na svoje brojčano stanje (oko 40 hiljada), Romi najviše stradali, bili su gotovo potpuno istrijebljeni, spasio ih se samo mali broj.

⁴³Aleksandra Mitrović, Na dnu - Romi na granicama siromaštva, IDP Naučna knjiga, Beograd 1990. godine, str 17.

⁴⁴Dragoljub Acković, Nacija smo a ne Cigani, Rrominterpress, Beograd 2001. godine, str. 57.

⁴⁵Dragoljub Acković, Nacija smo a ne Cigani, Rrominterpress, Beograd 2001. godine, str. 146.

Dokaz je nekadašnji logor Jasenovac, gdje su ih nedužne ubijali noževima, lopatama, sjekirama, iznemogle i starce prvo su ubijali, romske žene mučili, a romsku djecu živu zakopavali.⁴⁶ Nacistički terror tokom Drugog svejtskog rata bio je najozloglašeniji i tada je u Hitlerovim logorima Trećeg Reicha život izgubilo preko 1,5 miliona Roma. Mada, nemoguće je sa sigurnošću znati koliki je broj romskih žrtava u genocidu koji je izvršen nad njima u svim nacističkim logorima smrti, zatvorskim ustanovama, nama nepoznatim mjestima. Ne postoje ni približno tačni podaci o broju stradalih na ovaj način. “Niko ne zna da je u logorima za vreme holokausta stradalo 3,5 miliona Roma. Pominju se cifre od 200 ili 300 hiljada, ali mi sada živimo u postmodernom društvu gde je i jedna žrtva koja je stradala od ruke zločinca previše. Romi imaju najveći emocionalni IQ od svih stanovnika Evrope i bili su istrebljivani jer im je u mentalitetu borba za slobodu. Oni bez obzira na obrazovanje i životne okolnosti jednostavno žele da budu građani sveta. Pored svih tih granica koje su postavljene, i dalje se kreću po svetu sa većim ili manjim uspehom.”⁴⁷ Zbog svih rigoroznih mjera, ponižavajućeg postupanja prema njima, patnje, progona i istrebljivanja, ovaj narod se stalno seli tražeći povoljnije uslove. Ali u svim zemljama nailazili su na kolektivnu osudu. Vrata su im svugdje zatvarana, a jedan od razloga je postojanje takvog sistema vrijednosti u kojem nije bilo mjesta za ekonomski nekorisne članove. Poslovi kojima su se bavili Romi su bili nestabilni i nisu donosili profit društvu. Smatrani su besposličarima. Također, taj nomadski način života Roma smatrao se bježanjem od kazni za učinjena i još neotkrivena djela, a ne posljedicom odnosa društva prema njima. Veoma teško su se integrисали u novo društvo, ne samo zbog toga što nisu stalno nastanjeni, nego i zbog toga što oni žive plemenskim načinom života i kao takvi ne mogu se uklopiti u sistem vrijednosti i način života građanskog sloja društva. Građansko društvo nije željelo da se integriše sa “neupotrebljivom”, beskorisnom sirotinjom, među kojom su Romi bili nabrojniji. Sve to je pogoršalo njihove, ionako loše uslove života i stavilo ih u začaranu krug izolacije. Zbog takvih uslova, a prvenstveno zbog nemogućnosti korisnog, adekvatnog privređivanja, prinuđeni su da stalno krše propise koji narušavaju građanski moral. Društvo je smatralo da Romi ugrožavaju red i rad, pa su ih zato isključili i učinili odgovornim za njihovo kolektivno isključenje. Za svako zlo u naseljima, domaće stanovništvo optuživalo je ove ljude drugačijeg govora i načina života.

⁴⁶Aleksandra Mitrović, Na dnu - Romi na granicama siromaštva, IDP Naučna knjiga, Beograd 1990. godine, str 17.

⁴⁷Zlatomir Jovanović, Srbija danas, Rome gledaju kao lutajući narod koji treba istrebiti, <https://www.srbijadanasa.com/vesti/info/zlatomir-jovanovic-rome-gledaju-kao-lutajuci-narod-koji-treba-istrebiti-2017-01-27>, (1.6.2018.)

Optuživali su ih da donose bolesti, podmeću požare, truju bunare, kradu. Romi, za razliku od drugih naroda, ne razumiju i u svojoj historiji nemaju iskustva sa nacionalizmom, vlastitim teritorijem, vođenjem osvajačkog rata za teritorij, obilježavanjem granica. Njihov svijet je slobodan, oni su stanovnici svijeta čija je zemlja tamo gdje se trenutno nalaze. Oni su nomadi koji žive na marginama društava, nomadi koji ne shvataju preozbiljno par metara zemlje oivičene ogradom. Ova populacija je žrtva dugogodišnjeg zanemarivanja. Bili su i ostali marginalizirani, diskriminisani i nezaštićeni, i kao pojedinci i kao kolektiv. Oduvijek su izloženi različitim oblicima otvorene ili prikrivene rasne ili druge diskriminacije, odnosno nejednakog tretmana i nejednakih mogućnosti. Kroz historiju susretali se sa mnogim teškim iskušenjima. Ovaj narod, možda brojčano mali, ali velikog srca i duha, uspio je prevazići sve izazove, iskušenja i obećanja kojim su ih htjeli prevariti, a nakon toga pokoriti, uništiti i iskorijeniti. Oni su ipak opstali, preživjeli i zahvaljujući svojoj snazi, upornosti i snalažljivosti, prisutni su i danas. Romi su toliko progona i maltretiranja preživjeli, a da pritom nikad, ni kolektivno ni pojedinačno, nisu uzvratili. Oni nikada nisu bili ratoboran narod, što dokazuje i činjenica da nikada nigdje nisu započeli ni vodili rat ili sukob sa nekim drugim narodom. Također, nikada nisu bili skloni nikakvoj rasnoj netrepeljivosti. Ali su zato uvijek gubili borbe koje su im nametali, bili pokoreni, porobljeni i ubijani. Oni svoju zemlju nikada nisu imali, nisu je ni zahtjevali, niti ih je ikada neki narod priznao, pa čak ni Indija, zemlja iz koje potiču. Oduvijek i svugdje su se prilagođavali, nastojeći prihvatići pojedine običaje, vjerska i jezična obilježja zemalja u koje su dolazili, na štetu njegovanja i razvijanja svoje kulture i jezika. Zbog čestog i ponižavajućeg protjerivanja, diskriminacije i obespravljenosti, u njima se razvilo nepovjerenje prema ne-Romima. Vjerovatno je to i danas razlog njihovog odvojenog naseljavanja predgrađa gradova u kojima su potpuno izolovani i na rubu društvenih dešavanja. Iako su se svugdje u svijetu njihova osnovna građanska i ljudska prava kršila, oni su ipak željeli da mirno i dostojanstveno žive uz većinski i svoj narod, a cilj im je bio samo da prežive na pošten način uz rad, da othrane svoju porodicu i da ih upute na put mira, poštenja i zajedničke tolerancije. Biti Rom znači imati i specifičnu historiju i biti jako otporan na rasizam, klasne, rasne, vjerske ili bilo koje druge diskriminacije. Oni i danas u sebi nose patnju koja ih je stoljećima pratila, nerazumijevanje, neprihvatanje, nepoznavanje i nezainteresovanost naroda sa kojim su živjeli. Ta patnja i stradanje učinile su ih veoma miroljubivim i tolerantnim narodom. Narodom koji nikome ne želi učiniti zlo i nanijeti bol koju su oni osjetili kroz svoju historiju. Romi nikada nisu nikoga diskriminisali, niti su pravili ikakvu razliku između drugih naroda, etničkih grupa ili nacionalnih manjina. Uvijek su poštovali sve različitosti, nikome nisu osporavali mogućnost za miran život, za suživot kojem su oni uvijek težili.

2.4. Položaj i problemi romske populacije u Bosni i Hercegovini

“Bilo je nekad, kad smo bili djeca, štipanja, čupanja za kosu, znali su me zvati crna Ciganka jer sam baš tamnoputa. Nekad se znalo desiti da stariji straše djecu kako će ih crna Ciganka ukrasti ako ne slušaju. Nije mi baš bilo jednostavno kad se djeca nisu htjela igrati sa mnom i mojom braćom i sestrama. Sva sreća da nas je bilo šestero djece i mi smo se brinuli jedno o drugom, a nas šestero je bilo dosta za igru”.⁴⁸ Ovako svoje djetinjstvo opisuje bosanskohercegovačka Romkinja. Romi su danas istovremeno i najbrojnija i naugroženija nacionalna manjina u Bosni i Hercegovini, u oba njena entiteta. Od 17 nacionalnih manjina, koliko ih je trenutno u našoj zemlji, nijedna se ne nalazi u socijalnom položaju koji je po svojoj težini i problematičnosti i približno sličan položaju romske manjine. Dakle, Romi u BiH predstavljaju skupinu koja je najviše, višestruko diskriminisana i socijalno isključena. Najveći procenat Roma živi na margini, u ekstremnom siromaštvu i bijedi i svakodnevno se susreće sa brojnim problemima, preprekama, predrasudama i diskriminacijom u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja, zdravstvene zaštite, socijalne zaštite. Bez posla, bez škole, bez ikakve zaštite i pomoći i nerješenog stambenog pitanja - to je nažalost njihova realnost. Pored toga, izloženi su svakodnevnom vrijeđanju na ulici, dobacivanju, a česti su i fizički napadi na njih. Kao najbrojnija nacionalna manjina, najmanje ih se školuje, najmanje radi, žive u teškim i nemogućim uslovima, ukoliko uspiju pobjeći bijedi, pobjeći mržnji, priklanjaju se drugima, većini, odriču se korijena, zaboravljaju svoj jezik, zaboravljaju i gube sebe... Ne postoje tačni podaci o broju Roma u Bosni i Hercegovini, pa samim tim ni u Kantonu Sarajevo, jer veliki broj živi u nelegalnim naseljima, nemaju dokumente, a ni stalno prebivalište. Prema zvaničnim statističkim podacima sa popisa stanovništva u BiH iz 1991. godine, 8.864 osobe su se izjasnile kao pripadnici romske narodnosti. Kasnije, prema podacima OSCE-a, procjenjuje se da je broj Roma u BiH oko 60.000, u dokumentu Okvira Evropske komisije procjenjuje se da ih je 50.000, dok Kali Sara i druge romske nevladine organizacije raspolažu podacima da ih ima 80.000. “Prema djelimično dobivenim podacima, na prostoru Kantona Sarajevo FBiH živi oko 7.000 porodica Roma”.⁴⁹ Neusklađenost podataka je najbolji pokazatelj njihovog položaja u društvu, odnosno njihove isključenosti iz društva. Brojno stanje je veoma bitno jer predstavlja osnovu svih budućih planova i strategija koje se odnose na rješavanje romskih pitanja.

⁴⁸Majda Halilović, Maida Čehajić, Edina Bećirević, Izvještaj o istraivanju: Sigurnosne potrebe i problemi Roma u Bosni i Hercegovini, Stlantska Inicijativa, Sarajevo 2015. godine, str. 47.

⁴⁹Institucija ombudsmena/ ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Specijalni izvještaj o položaju Roma u Bosni i Hercegovini, str. 22.

Ali kako doći do preciznog i tačnog broja kada često u matičnim knjigama nisu upisane i po tri generacije iz jedne romske porodice. Također, česti su slučajevi odbacivanja identiteta, sram i lažno predstavljanje zbog straha od neprihvatanja i diskriminacije. Oni se pripajaju većinskoj ili nekoj drugoj naciji, gube ili prikrivaju svoj etnički identitet, tako da su statistički podaci o Romima nepotpuni i nepozudani, odnosno njihov broj je mnogo veći od onoga koji je prikazan popisom stanovništva. Iz mnogih romskih udruženja poručeno je da zvanične statistike ne pokazuju stvarno stanje, pa tako ni posljednji popis. Prvenstveno, Romi ne postoje u Ustavu. Zajedno sa svim drugim manjinama svrstani su u kategoriju "ostali". Činjenica je da su "ostali" u Bosni i Hercegovini izloženi raznim oblicima diskriminacije - izostavljanje iz kulturnih događanja, procesa odlučivanja, nemogućnost učešća u političkom životu, a diskriminacija se ogleda i u postupanju drugih građana prema njima. Njihov sveukupan položaj je veoma loš, oni nisu na granici, oni su daleko ispod granice. Nije riječ samo o jednom problemu, riječ je o nizu različitih, ozbiljnih problema koji su povezani. Svaki problem vuče drugi, i tako u krug. Rješavanje jednog može poboljšati, ali ne i trajno riješiti godinama nataložene probleme ovog naroda. Romska dijete u Bosni i Hercegovini ima tri puta veću šansu da ne doživi prvi rođendan u odnosu na drugu djecu. Također, veoma je mala vjerovatnoća da će biti vakcinisano protiv izlječivih bolesti. Romska dijete ima tri puta veću šansu da živi u siromaštvu, pet puta veću šansu da bude pothranjeno i dvostrukoko više je skloni zaostajanju u rastu. Kako raste, šanse da ide u predškolsku ustanovu sa skoro ravne nuli. Šansa da pohađa osnovnu školu je veća, ali još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou. Jedno od troje romske djece ne ide u osnovnu školu. Mali broj završi osnovnu školu, a šansa da pohađaju srednju školu je sve manja, jer samo jedno od četiri romska djeteta ima pristup obrazovanju. Ako se radi o mladoj Romkinji, veće su šanse da napusti obrazovanje. One se veoma mlade udaju, njihova obaveza je da se posvete domaćinstvu, mužu i jedna od tri djevojčice će postati majka prije 18-te godine, što predstavlja rizik po njeno zdravlje i zdravlje bebe, a također time se ugrožavaju i mogućnosti za nastavak obrazovanja. Ako se radi o mlađom Romu, on će često zbog siromaštva, mizernih uslova i diskriminacije napustiti obrazovanje kako bi pomagao porodici u borbi da prežive.⁵⁰ S obzirom da je ta borba najčešće vječna, rijetko koji Rom kasnije u životu nastavi da se školuje. Zbog specifičnog geografskog položaja i historijskog nasljeđa, demografskog razvoja i stalnih seoba stanovništva, socioekonomskih i političkih okolnosti, Bosna i Hercegovina je uvijek važila za državu sa više nacija i više religija.

⁵⁰Unicef, Položaj romske djece i porodica u Bosni i Hercegovini, https://www.unicef.org/bih/ba/roma_families-bh-final.pdf, (15.8.2018.)

Iako su vijekovima dio bosanskohercegovačkog života i kulture, većinsko stanovništvo još uvijek slabo prihvata Rome i prisutno je ogromno nepoznavanje njihove kulture, tradicije, običaja i svega onoga što čini i kralji ovaj narod. Također, za položaj Roma ne možemo okriviti nekoga ili navesti samo jedan uzrok. Riječ je o spoju više okolnosti koje su zajedno dovele do njihove ekstremno loše pozicije. Neke od tih okolnosti su specifičan način života ove populacije, njihovi običaji i navike, zatim naslijeđena vjekovna predrasuda, talog starih uvjerenja i shvatanja o Romima, obespravljenost, diskriminacija. Međutim, tu je i niz drugih uzroka. Zbog specifičnog načina života, Romi u Bosni i Hercegovini su posebno ugroženi jer ne posjeduju lične dokumente, čime im je ograničen pristup građanskim, političkim, socijalnim, ekonomskim i kulturnim pravima. Nedostatak ličnih dokumenata predstavlja prepreku za integraciju Roma, i bez njih oni nisu priznati kao osobe pred zakonom. Neposjedovanje dokumenta koji potvrđuje njihov identitet kao članova bosanskohercegovačkog društva često dovodi do toga da oni ne mogu dobiti ni druge dokumente. Taj dokument je rodni list. Ukoliko rođenje djeteta nije upisano i ono nema rodni list, ono pravno ne postoji i nema šansu za ostvarivanje osnovnih prava i sloboda koje su zagarantovane državnim dokumentima. Kada se dijete rodi u Bosni i Hercegovini, ono mora biti upisano u matičnu knjigu rođenih, ali Romima to predstavlja veliki problem. Zbog nepismenosti ne znaju koje korake je neophodno poduzeti da bi se dobili dokumenti koji će ih potvrditi kao članove društva, niti mogu ispuniti neophodne formulare, niti slijediti strogo određene pravne procedure dokazivanja istog, a i kada znaju kako to da urade, nemaju novaca da bi pokrenuli postupke dokazivanja svoga identiteta. Dakle nepismenost, neupućenost i neinformisanost, a uz to i nedostatak finansijskih sredstava, mnogim Romima onemogućava da normalno žive i postanu stabilni članovi bosanskohercegovačkog društva. Djeci koja ne posjeduju dokumente uskraćuje se upis u škole, odrasle osobe ne mogu legalno raditi, a zdravstvena zaštita i socijalne usluge su nedostupne. Ovaj nedostatak ličnih dokumenata predstavlja im još jedan zid, odnosno prepreku koja ih čini još ugroženijima jer ne mogu tražiti svoja građanska prava. Također, postoje slučajevi gdje nekoliko generacija jedne porodice ne posjeduje nikakve dokumente, niti izvode iz matične knjige rođenih. "Postoji veliki broj Roma koji nije upisan u knjigu rođenih i stoga se ne mogu upisati u školu, nemaju zdravstveno osiguranje i predmet su trgovine ljudima i izrabljivanja."⁵¹ Dakle, ovaj problem sa dokumentima je osnova, mada ne nužno, za druge probleme.

⁵¹Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Smjernice za poboljšanje položaja romske djece u BiH, 2013. godina., str.6

Što se tiče obrazovanja romskog naroda u Bosni Hercegovini, taj put je za njih toliko mučan i trnovit, da većina nakon nekog vremena odustane. Odustanu i djeca i roditelji. Jako visok procenat romske djece ne pohađa ni osnovnu, a kamoli srednju školu ili fakultet. Broj romskih srednjoškolaca u cijeloj BiH još ne dostiže hiljadu, a studenti Romi mogu se izbrojati na prste. Neki se zbog nedostatka dokumenata ne mogu uopšte upisati u školu, neki ne žele da školuju djecu, a veliki je broj onih koji se žele školovati, skupe papire, skupe hrabrost, upišu se i nakon nekog vremena se ispišu. Dakle, i kada imaju sve papire, opet nailaze na niz prepreka. Stopa upisa romske djece u osnovne škole je 69%, ali je samo mali broj završi. Dva su razloga - teški uslovi u kojima Romi žive i diskriminacija. Siromašne romske porodice, dakle riječ je o većini romskih porodica, ne mogu platiti troškove školovanja djece tj. knjige, sveske, pribor, sportsku opremu, odjeću, obuću, pare za užinu, prijevoz od kuće do škole... Neke čak ne mogu omogućiti djetetu da je svaki dan okupano, čisto, nahranjeno i obučeno. Tako se krug neobrazovanosti, nezaposlenosti i siromaštva nastavlja. Prenosi sa generacije na generaciju. Romske porodice koje ipak uspiju obezbijediti sredstva za školovanje djeteta, susreću se sa još većim problemom, diskriminacijom. Također, diskriminacija ne zaobilazi ni ove prethodne, siromašne porodice. U školama se obično ne uči o Romima, o njihovoj tradiciji, kulturi i običajima, tako da druga djeca nemaju priliku da se upoznaju sa njima, da nauče o njima. Romi im se ne predstavljaju adekvatno i pozitivno, njihov način života se ne prikazuje na zabavan, pristupačan način, kako bi druga djeca stekla pozitivno mišljenje o njima i gledala ih kao sebi ravne. Kada dođu u školske klupe pored sebe vide samo nekoga ko je drugačiji od njih. Neobični su im, čudni, često su predmet zadirkivanja, ismijavanja i žrtve vršnjačkog nasilja. U djeci nema mržnje, nema zlobe, to se vremenom, odgojem, u njih usađuje. Česti su slučajevi da djeca neće da sjede u istoj klupi sa romskom djecom, neće sa njima da se igraju, rugaju im se, govore da su prosjaci, da su prljavi, da smrde, bježe od njih, nazivaju ih raznim pogrdnim imenima, psuju. "Djeca su mi jednom imala probleme u školi. Jedno jutro sin mi je došao sav uplakan na pijacu. Kad sam ga pitala šta je bilo, rekao mi je da djeca u školi nisu htjela da on bude u fudbalskoj ekipi jer je Cigo i ne žele da jedan Cigo bude dio njihove ekipe."⁵² Također, dešava se da se i roditelji bune što im djeca idi u isti razred sa Romima. Napuštanje škole dovodi do novog, ozbiljnog problema, problema koji je u našoj zemlji veoma zastavljen, a to je prosjačenje Roma. Kako se više ne obrazuju, slobodni su i dužni pomagati i zarađivati kako bi se porodica prehranila. Maloljetna djeca najčešće prose, sa majkom ili sami.

⁵²Majda Halilović, Maida Ćehajić, Edina Bećirević, Izvještaj o istraivanju: Sigurnosne potrebe i problemi Roma u Bosni i Hercegovini, Stlantska Inicijativa, Sarajevo 2015. godine, str. 46.

Napuštanje škole, višak slobodnog vremena, siromaštvo, loša ekonomска situacija u našem društvu, nemogućnost zaposljenja, višestruka diskriminacija, sve ovo ih udaljava od normalnog života, i gura ilegalnim načinima zarade. Tu se javlja, naročito kod mladih Roma, skitnja, sitni kriminal, krađe... U Bosni i Hercegovini, 95% Roma je nezaposleno. Zapošljavanje romske manjine je usko povezano sa njihovim obrazovanjem, tačnije neobrazovanjem. Mada, čak i kada su obrazovani i kvalifikovani, teško se zapošljavaju, često su tema ismijavanja i napada, a to sve vodi socijalnoj izolaciji i isključenosti, kao i njihovom samovoljnном povlačenju iz društva i društvenih aktivnosti. U našem društvu se ne pridaje veliki značaj obrazovanom, kulturnom i vrijednom Romu i ove njegove kvalitete se ne cijene. Poslodavci ih nerado primaju na posao ili otvoreno odbijaju i izbjegavaju da ih zaposle. Naročito su odbijeni od strane poslodavaca u uslužnim djelatnostima, a poslodavci navode da je razlog to što kupci ne žele njihovu uslugu jer sumnjaju u njihove higijenske navike. Također, veoma je prisutan otpor pri zapošljavanju mladih Romkinja zbog vjerovatnoće da bi često mogle ostajati u drugom stanju. Dakle, nedostatak dokumenata, nizak nivo obrazovanja, neregistrovanje Roma u zavodima za zapošljavanje, manjak pomoći u posredovanju pri traženju posla, diskriminacija, razne predrasude, stereotipi, su samo neki od razloga zbog kojih je ovaj narod u Bosni i Hercegovini u tako velikom broju nezaposlen. Danas, većina Roma se najčešće bavi privremenim, slabo plaćenim, po zdravlje opasnim poslovima koji služe samo da bi preživjeli. Prodaju robu na pijaci, sakupljaju staro željezo, papir, aluminijum, čiste kuće, prebiru po kontejnerima, po deponijama smeća. Sakupljaju sve što se može prodati, a kada nađu hranu, to izdvoje da pojedu. Kada dovoljno skupe, nose na otpad da prodaju. Od toga žive. "Moj život je svaki dan isti. Od kuće do kuće, lutam svaki dan. Idem da prosim gdje stignem. Tražim koji dinar da mogu sebi da kupim komad hljeba."⁵³ Dakle, njihov najčešći izvor prihoda je prodaja sekundarnih sirovina i prošnja. Otkada su se pojavili na ovim prostorima, Romi su bili izloženi diskriminaciji. Kultura, jezik i način života romske populacije ostali su velika nepoznanica, a saznanja su se uglavnom zasnivala na predrasudama. Za njihovu situaciju uglavnom se krivi njihov način života, a ne stalna i vjekovna diskriminacija. U toj mješavini negativnih stavova i doživljavanja Roma kao onih "drugih", manje vrijednih i onih koji ne pripadaju društvu u kojem žive, dešavaju se i rasno motivisani napadi na njih i njihova naselja. Većina romskih porodica u BiH živi u jako lošim stambenim uslovima.

⁵³Majda Halilović, Maida Čehajić, Edina Bećirević, Izvještaj o istraivanju: Sigurnosne potrebe i problemi Roma u Bosni i Hercegovini, Stlantska Inicijativa, Sarajevo 2015. godine, str. 35.

Najčešće žive u napuštenim i uništenim barakama, skladištima, deponijama i šatorima s vrlo malo tvrdih materijala korištenih za njihovu gradnju. Žive bez struje, vode, kanalizacije, u neadekvatnim prostorijama koje su često napravljene od najlona i kartona, u kućama neispravne gradnje koje su nesigurne za život. Njihov "dom" ne okružuje bašta, nego smetljište. Romska naselja uglavnom imaju lošu reputaciju, što doprinosi izolaciji. Mnogi žive na točkovima, zadržavaju se tamo gdje ima posla i opet odlaze tražeći bolje uslove. Također, veliki je broj Roma beskućnika, bez ikakvog skloništa i krova nad glavom. "Već godinama živim na gradskoj deponiji s porodicom. Sada trenutno imam kontejner koji smo dobili. Do prošle godine smo živjeli faktički ispod najlona. Uslovi su kao i na svakoj deponiji - bez struje, vode, rasvjete... Svakodnevno doživljavamo razne uvrede. Ne dozvoljavaju nam da se premjestimo jer, kako kažu, ne žele Cigane u svom okruženju. Govore nam da smrdimo, da smo lopovi i da nam je mjesto u smeću na deponiji."⁵⁴

Slika 2. Romske barake

Izvor: <https://trafficnews.bg/bulgaria/tsigani-sliven-nad-50-politsai-nahluha-mahalata-streliaha-74624/>

Sve to utiče na kvalitet života romske populacije. Zbog ovakvih nehigijenskih i loših uslova života, narušeno im je zdravlje i mnogo više su izloženi oboljenjima, pogotovo zaraznim. U Bosni i Hercegovini, najveća stopa mortaliteta je među Romima.

⁵⁴Majda Halilović, Maida Čehajić, Edina Bećirević, Izveštaj o istraivanju: Sigurnosne potrebe i problemi Roma u Bosni i Hercegovini, Stlantska Inicijativa, Sarajevo 2015. godine, str. 43.

Istovremeno, kod njih je najmanja prosječna dužina životnog vijeka. Rijetko koji Rom doživi duboku starost. Postoji više razloga, a najčešći su nedovoljna i neadekvatna zdravstvena zaštita, prvenstveno zbog siromaštva i neposjedovanja zdravstvene knjižice, kao i težak, neuredan život. Danas oni imaju malu šansu da napreduju, da se pravilno razvijaju i da vode zdrav, pristojan, kvalitetan i ispunjen život. Iako svojoj djeci žele obezbijediti bolju budućnost, ne pronalaze način da to postignu. Ako su spremni da sve, uključujući i sebe, žrtvuju, sakrivaju, odbacuju svoj identitet i priklanjaju se većinskom stanovništvu. Tada su spriječeni da razvijajaju vlastiti kulturni identitet pomoću njegovanja tradicije, običaja, vjere, i spriječeni su da sačuvaju svoj jezik, historiju, umjetnost i kulturu.

Tabela 1. Doživljaj budućnosti mladih Roma u BiH

Budućost	Ispitanici	%
Mnogo gora	37	15.8
Gora	9	3.8
Ista	46	19.7
Malo bolja	90	38.5
Mnogo bolja	52	22.2
Ukupno	234	100

Izvor: Srđan Dušanić, Ilija Trninić, Položaj i problemi mladih Roma, 2009. godine

Tabela 2. Stav mladih Roma prema napuštanju BiH

Stav	Ispitanici	%
Napustiti zauvijek	91	39.1
Napustiti na duže vrijeme	56	24.0
Napustiti na kratko vrijeme	48	20.6
Ne želim da napustim BiH	38	16.3
Ukupno	234	100

Izvor: Srđan Dušanić, Ilija Trninić, Položaj i problemi mladih Roma, 2009. godine

2.5. Zakonski okvir zaštite prava Roma

Već je navedeno da u Bosni i Hercegovini živi 17 zakonom priznatih nacionalnih manjina. Jedna od tih manjina su Romi, najveća, najugroženija i najmarginalizirana skupina u državi, u društvenom, ekonomskom i političkom smislu. Činjenica da Ustav BiH u preambuli garantuje prava prije svega konstitutivnim narodima, otvorila je pitanje položaja "ostalih" u koje se ubrajaju i nacionalne manjine. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine usvojila je Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina 2003. godine, koji navodi da će BiH štititi položaj, ravnopravnost i prava svih, u njih prisutnih, nacionalnih manjina. Njima Zakon predstavlja ključni dokument, jer im daje pravo na zaštitu njihovih kulturnih, religijskih, obrazovnih, društvenih, ekonomskih i političkih sloboda, potreba i identiteta. Ne postoji jedinstvena definicija, a u Zakonu o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina stoji da je nacionalna manjina "dio stanovništva-državljana BiH koji ne pripadaju ni jednom od tri konstitutivna naroda, a sačinjavaju je ljudi istog ili sličnog etničkog porijekla, iste ili slične tradicije, običaja, vjerovanja, jezika, kulture i duhovnosti i bliske ili srodne povijesi i drugih obilježja."⁵⁵. Zakonom o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina BiH iz 2003. godine, Romima se priznaje status nacionalne manjine, te se propisuju prava i obaveze pripadnika nacionalnih manjina u BiH i obaveze organa vlasti u BiH da poštuju i štite, čuvaju i razvijaju etnički, kulturni, jezički i vjerski identitet svakog pripadnika nacionalne manjine, državljanina Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina, sa svojom složenom političkom, administrativnom i društvenom strukturu, jedna je od država sa najkomplikovanim uređenjem u svijetu. Tako, u našoj zemlji susrećemo se sa nefunkcionalnom strukturu vlasti i velikim problemima sa provođenjem zakona u praksi. Ovakvo stanje nepovoljno utiče na zaštitu ljudskih prava i sloboda, a posebno na zaštitu prava nacionalnih manjina. Njih najviše pogoda i dodatno otežava njihovu, ionako lošu poziciju u društvu. Međutim, ratifikacijom međunarodnih standarda ljudskih prava Bosna i Hercegovina se obavezala da osigura minimum standarda ljudskih prava i sloboda za sve osobe na teritoriju BiH, pod jednakim uslovima i bez diskriminacije po bilo kojem osnovu. Jedini zakonski dokument na međunarodnom nivou isključivo usmjeren na prava manjinskih grupa je Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina Vijeća Evrope. Ova konvencija promoviše punu jednakopravnost nacionalnih manjina, te stvaranje uslova za očuvanje i razvoj kulture i očuvanje vlastitog identiteta. U BiH, Romi se suočavaju s nizom poteškoća pri ostvarivanju temeljnih ljudskih prava zajamčenih Ustavom BiH.

⁵⁵Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, Godina VII – Broj 12, član 3., Sarajevo 2013. godine.

Posebno su zabrinjavajuća prava u vezi s privatnim vlasništvom, pristupom socijalnoj zaštiti, obrazovanju i zapošljavanju. U našoj zemlji se još uvijek osjećaju posljedice rata, i to dodatno otežava već komplikovanu socijalnu, ekonomsku i političku situaciju romske populacije. Velika nezaposlenost, siromaštvo i socijalna isključenost direktno i indirektno ugrožavaju njihov položaj. "Ekomska, socijalna i kulturna prava nisu 'prirodna i neotuđiva' prava s obzirom na mogućnost stepena zaštite u odnosu na građanska i politička prava. Upravo zato spadaju u posebnu grupu prava, ne mogu se sudski tužiti i za njihovo ostvarivanje neophodan je visok stepen ekomske razvijenosti države i visok stepen državnog intervencionizma, što trenutno nije slučaj u BiH."⁵⁶ Vijeće ministara u Strategiji BiH za rješavanje problema Roma 2005. godine, pretpostavlja usvajanje 15 posebnih programa iz različitih oblasti života koji će uticati na poboljšanje ukupnog socijalnog položaja romske populacije u Bosni i Hercegovini. Te oblasti su: "obrazovanje, zapošljavanje, stanovanje, zdravstvena zaštita, socijalna zaštita, upis u matične knjige rođenih i osiguranje drugih ličnih identifikacijskih dokumenata, opis stanovništva, učestvovanje u vlasti i partnerstvo s organima vlasti, organizovanje i umrežavanje romskih i drugih nevladinih organizacija koje se bave Romima, informisanje, razvijanje vlastitog kulturnog identiteta putem njegovanja i promovisanja tradicije, običaja, vjere, učenja romskog jezika, historije, umjetnosti i kulture te formiranje romskih duhovnih i kulturnih institucija i asocijacija, saradnja i razmjena iskustava s romskim i drugim nevladnim organizacijama iz drugih zemalja te međunarodnim organizacijama, demografsko-populaciona politika, porodični odnosi, ravnopravnost spolova, prava djece, nediskriminacija Roma i jačanje svijesti o neophodnosti uključivanja Roma u sve društvene procese u Bosni i Hercegovini."⁵⁷ Rasna diskriminacija Roma predstavlja veliki problem i svakodnevnu pojavu sa kojom se pripadnici ove populacije veoma teško nose. Sud je više puta naglašavao da su oni zbog svoje burne historije i stalnog raseljavanja postali specifična vrsta marginalizovane i ugrožene manjine, te da im je stoga potrebna posebna zaštita. Diskriminacija na osnovu rase, boje kože ili nacionalne pripadnosti, odnosno rasna diskriminacija, skoro uvijek predstavlja kršenje ljudskih prava. Po onome što piše u Međunarodnoj konvenciji o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije, termin rasna diskriminacija označava "bilo kakvo pravljenje razlika, isključivanje, ograničavanje ili favorizovanje na osnovu rase, boje kože, porodičnog, nacionalnog ili etničkog porijekla koji imaju svrhu ili efekat poništavanja ili umanjivanja

⁵⁶Smjernice za poboljšanje položaja romdke djece u BiH - socijalna uključenost, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2013. godine, str. 5.

⁵⁷Strategija Bosne i Hercegovine za rješavanje problema Roma, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, Godina IX, Sarajevo 2005. godine, str. 1.

priznanja, uživanja ili ostvarivanja, na jednakim osnovama, ljudskih prava i osnovnih sloboda u političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom ili bilo kom drugom polju društvenog života.”⁵⁸ Ono što predstavlja osnov za zabranu diskriminacije su prava pripadnika rasnih, etničkih ili nacionalnih manjina na jednakost pred zakonom i jednaku zaštitu kroz zakone. Zakonom o zabrani diskriminacije “osigurava se zaštita, promovisanje ljudskih prava i sloboda, stvaraju uslovi za ostvarivanje jednakih prava i mogućnosti i uređuje sistem zaštite od diskriminacije na osnovu rase, etničke pripadnosti, boje kože, spola, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog porijekla, imovnog stanja, obrazovanja, društvenog položaja, bračnog ili porodičnog statusa, trudnoće i materinstva, dobi, zdravstvenog stanja, invaliditeta, genetskog nasljeđa, veze s nacionalnom manjinom, rodnog identiteta, izražavanja ili spolne orijentacije kao i nekom drugom osnovu.”⁵⁹ Bosna i Hercegovina je 2008. godine postala članica Dekade socijalne inkluzije Roma od 2005. do 2015. godine, i time se obavezala da će sprovesti Nacionalni akcioni plan za rješavanje određenih problema Roma. U cilju ostvarivanja ciljeva iz Dekade, Bosna i Hercegovina je usvojila četiri akciona plana za rješavanje problema romske populacije. Ovi planovi usmjereni su na osiguravanje ravnopravnog i učinkovitog učestvovanja Roma u organima i strukturama državne politike, na rješavanje problema u oblastima stanovanja, zdravstva, zapošljavanja i obrazovanja, kao i borbe protiv njihove diskriminacije i predrasuda. Međutim, akcioni planovi su dali samo kratkoročne rezultate. Dalje, Komitet UN-a o pravima djeteta izrazio je zabrinutost zbog činjenice da problemi koji još uvijek postoje u smislu etničke diskriminacije i netrpeljivosti, uključujući slučajeve nasilja i diskriminacije u svakodnevnom životu, u ogromnoj mjeri otežavaju Romima potpuno uživanje prava zagarantiranih Konvencijom. “Komitet stoga preporučuje državi članici da preduzme efikasne mjere kako bi se obezbijedilo da djeca koja pripadaju etničkim manjinama u potpunosti uživaju prava iz Konvencije, te posebne mjere čiji je cilj podsticanje procesa pomirenja i izgradnje povjerenja, što bi uključilo i pokretanje širokih kampanja za edukaciju i podizanje svijesti.”⁶⁰ Stereotipi i stigmatizacija prema romskoj populaciji i dalje su veoma prisutni u Bosni i Hercegovini. Tako je Komitet UN-a o pravima djeteta također preporučio BiH da “u skladu s prethodnom preporukom Komiteta, izradi u saradnji s medijima, kodeks ponašanja s ciljem uklanjanja stereotipa i stigmatizacije

⁵⁸Prepoznavanje rasne diskriminacije i borba protiv nje, Evropski centar za prava Roma, <http://www.errc.org/training-materials/prepoznavanje-rasne-diskriminacije-i-borba-protiv-nje>, (11.6.2018.)

⁵⁹Zakon o zabrani diskriminacije, Poglavlje I. Opće odredbe, član 1., Sarajevo 2008. godine.

⁶⁰Smjernice za poboljšanje položaja romdke djece u BiH - socijalna uključenost, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2013. godine, str. 8.

manjinskih i etničkih grupa u medijima.”⁶¹ Bosna i Hercegovina je, kao članica Ujedinjenih naroda od maja 1992. godine, a od aprila 2002. godine i kao članica Vijeća Evrope, ratificirala brojne međunarodne dokumente koji su važni za zakonodavno uređenje države. To ju je obavezlo da svoje zakonodavstvo uskladi sa svim prihvaćenim međunarodnim standardima za zaštitu ljudskih prava u svim oblastima, uključujući obavezu da osigura uživanje prava nacionalnim manjinama. Tako bi Romi trebali jednako uživati ljudska prava kao i svi drugi na ovoj teritoriji, bez diskriminacije. Također, Romi bi trebali živjeti u takvoj Bosni i Hercegovini, u kojoj se podstiče međureligijski dijalog, ističe tolerancija i razumijevanje sa poštovanjem kulture i historije različitih etničkih grupa. Na osnovu toga, Komitet je preporučio BiH da poveća napore u borbi protiv govora mržnje i rasnog nasilja protiv Roma, na način da pokrene kampanju kojoj je cilj podizanje javne svijesti i promocija ljudskih prava i tolerancije različitosti. Isto tako, BiH treba osigurati da se počinitelji rasnog nasilja kazne primjerenom sankcijom, a da žrtve dobiju odgovarajuću kompenzaciju. Pored navedenih zakona, čija je uloga prvenstveno da osiguraju Romima uživanje prava, Krivični zakon BiH “osigurava da će u slučaju da netko ugrozi pravo građanina na ravnopravnost biti krivično procesuiran, kao i u slučaju ako neko, bilo koja grupa ljudi ili kolektiv bude izložen progonu na političkoj, rasnoj, nacionalnoj, etničkoj, kulturnoj, vjerskoj, spolnoj ili drugoj osnovi koja je univerzalno prihvaćena kao nedopustiva po međunarodnom pravu.”⁶² Položaj Roma i uslovi njihovog življenja su godinama bili na marginama društvenog interesa, što je doprinijelo značajnom zaostajanju kvalitete uslova njihovog života u odnosu na prosječnu kvalitetu života većinskog stanovništva. To se prvenstveno odnosi na njihov status u društvu, način na koji je organizованo obrazovanje, te zdravstvena i socijalna zaštita, zatim na mogućnosti očuvanja nacionalnog identiteta, rješavanje statusnih pitanja, zapošljavanje, medijsku prezentaciju, političku zastupljenost... Dakle, bilo kakav oblik diskriminacije romske populacije u Bosni i Hercegovini je strogo zabranjen, a također zabranjena je i njihova prisilna asimilacija. Romska djeca u školama ne smiju biti diskriminisana od strane učitelja, školskih drugova ili njihovih porodica. Romi u našoj zemlji imaju pravo da uče romski jezik, da uče o svojoj historiji i kulturi, na svom jeziku. Oni imaju pravo da se zaposle u organima državne službe i drugim javnim službama na svim nivoima vlasti, imaju pravo na kvalitetan život, na uvažavanje i sreću. Oni imaju pravo na prava.

⁶¹Smjernice za poboljšanje položaja romdke djece u BiH - socijalna uključenost, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2013. godine, str. 8.

⁶²Specijalni izvještaj o položaju Roma u Bosni i Hercegovini, Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, str.16.

2.6. Uzroci diskriminacije romskog naroda

Položaj Roma u Bosni i Hercegovini je nakon posljednjeg rata mnogo teži nego što je bio prije, a samim tim i njihova diskriminacija je izraženija. Sama činjenica da su Romi, kod drugih naroda izaziva ravnodušnost prema njihovim problemima. Oni su svjesni da je pažnja usmjerena na tri “glavna” naroda i da rješavanje njihovih problema ima prioritet, odnosno da imaju prednost. Svako društvo određuje vlastite standarde poželnog i nepoželnog, a poželjno je najčešće ono što je prosječno. U Bosni i Hercegovini diskriminaciju susrećemo skoro na svakom koraku, pa je tako ona sastavni dio naših pravnih normi koje favorizuju konstitutivne narode, a ostale diskriminišu. Veliki problem Romima, u našem društvu, predstavlja nedostatak svjesnosti o značaju ljudskih prava i nedostatak senzibiliteta za različitosti kod drugih. Oni su veoma često žrtve diskriminacije izazvane ili raznim negativnim stavovima, odnosno predrasudama, stereotipima i stigmatizacijom ili neinformisanošću, neznanjem, nepoznavanjem i nezainteresovanosti, ili strahom od nepoznatog, kao i potrebom da se prevlada vlastiti osjećaj niže vrijednosti. Kao još jedan uzrok njihove diskriminacije navodi se i specifičan, neobičan način njihovog života. Romi često služe za statističke obmane. Da bi se neka nacija, npr. njemačka, prikazala brojnijom nego što ustvari jeste, ona ubraja u statistiku i tamanopute, nepoželjne ljude. Tada je Rom “njemački Rom”. Ali, pridjev “njemački” gubi se onda kada se počne govoriti o potrebi školovanja tih istih Roma, o njihovom uključivanju u društveni život, o njihovoj ravnopravnosti i pravima.⁶³ Romskoj populaciji diskriminacija ograničava slobodu, ograničava ih u razvijanju sposobnosti i doprinosi osjećaju poniženosti, nemoći i povrijedenosti. Postavlja im prepreke, onemogućava napredovanje, produktivnost i inkluziju. Romi podliježu svim rizicima socijalne isključenosti, koja podrazumijeva kidanje veza između pojedinca ili grupe i društva. Međutim, za romsku populaciju je specifično to da stoljećima nisu smatrani ni tretirani kao dio nekog društva, te društvene veze nikada nisu bile ni uspostavljene. Zbog socijalnog pritiska od strane većinske populacije, Romi pribjegavaju asimilaciji, odnosno prisiljeni su da odbace svoja kulturna obilježja. Odnos romske populacije i većinskog stanovništva oduvijek je prožet predrasudama, stereotipima, međusobnim nepovjerenjem, neprihvatanjem, različitim oblicima segregacije i diskriminacije. Također, granica između romske zajednice i većinskog društva je veoma snažna, a socijalna distanca između njih se trajno i čvrsto održava. Romska populacija je višestruko marginalizovana - ekonomski, politički, prostorno i kulturno.

⁶³Dragoljub Acković, Nacija smo a ne Cigani, Rrominterpress, Beograd 2001. godine, str. 77.

Ekomska marginalizacija se najčešće ogleda u zanimanjima Roma koja su uglavnom niskostatusna, na prste se mogu izbrojati oni čiji su poslovi povezani sa visokim ekonomskim nagradama ili moći, njihova nezaposlenost je veoma često posljedica "prikrivene" diskriminacije prilikom traženja posla, a ne njihovog neobrazovanja i zastupljenosti u nekvalifikovanim poslovima, zatim mnogo češće primaju socijalnu pomoć, što dovodi do napetosti između romske i neromske populacije, većina ih živi u ekstremnom siromaštvu koje im ugrožava egzistenciju i smanjuje šanse. Prostorna marginalizacija Roma se najčešće ogleda u njihovom naseljavanju periferija gradova. Mnoga romska naselja u gradovima su izdvojena i prostorno izolirana što dovodi do slabog kontakta sa neromskom populacijom, ponekad se njihova naselja premještaju kako bi se smanjila prisutnost Roma u atraktivnim, turističkim područjima grada. Većina naselja nema ispravnu i sigurnu infrastrukturu, što znači da veliki broj domaćinstava nema električnu energiju i tekuću vodu a kvaliteta socijalnih usluga je veoma niska - nedostatak vrtića, škola, zdravstvenih ustanova, javnog prijevoza... Kulturna marginalizacija Roma se najčešće ogleda u njihovom specifičnom načinu života i sistemu vrijednosti. Migracije Roma djeluju i na sprječavanje asimilacije i gubitak etničkog identiteta, a uz romski način života veže se i prosjačenje, koje društvo ne odobrava, te romski običaji, ponašanja i stavovi koji postaju prepreka njihovom intenzivnjem učestvovanju u društvu. Politička marginalizacija ovog naroda se najčešće ogleda u velikom broju onih koji nisu u mogućnosti da dobiju državljanstvo i steknu građanski status, oni nisu politički zastupljeni u strukturama vlasti, a ni političke organizacije Roma nemaju skoro nikakav uticaj u političkom životu države. Velika etnička distanca prema ovom narodu oduvijek je bila prepreka njihovoj integraciji i ravnopravnom odnosu sa drugim narodima. U poređenju sa svim drugim etničkim zajednicama, pokazalo se da je etnička distanca prema romskoj populaciji najveća i najizraženija. Najbolji pokazatelji su nam ogromni otpori i negodovanja u sklapanju prijateljstava, brakova, poslovnih odnosa sa ovom populacijom, odnosno izbjegavanje kontakta sa njima. Mnogo je onih koji ne dozvoljavaju da im dijete sjedi u istoj klupi sa romskim djetetom, rijetki su oni koji su ih spremni prihvati kao komšije, prijatelje, a još rjeđi oni koji ne pokazuju otvoreno zgražavanje i gađenje na ideju braka ili neke prisnije veze sa njima. Svoje etničko porijeklo najčešće mijenjaju ili prikrivaju oni Romi koji su se uspjeli otrgnuti iz tipičnog romskog okruženja i koji su se obrazovno, profesionalno i statusno uklopili u okvire šire društvene zajednice. Provedena su brojna istraživanja, a rezultati su veoma zanimljivi. Ispostavilo se da su naši većinski narodi, između kojih i danas postoje određene nesuglasice i tenzije, spremniji da žive jedni sa drugima nego sa Romima.

Također, veoma je interesantna činjenica da mnogi ne žele da prime krv od pripadnika romske populacije, smatrajući i tvrdeći da su prljavi, bolesni, zaraženi, iako su se i sami našli u situaciji gdje im je ta krv potrebna. Jedan od najstravičnijih govora mržnje, u skorije vrijeme, dolazi iz Mađarske, kada je Žolt Bauer izjavio da “značajan broj Roma nije sposoban da živi među ljudima. Oni su životinje i oni se ponašaju kao životinje. Oni nisu sposobni za ljudsku komunikaciju. Iz njihovih životinjskih grla izlaze neartikulisani glasovi. Istovremeno, ovi Cigani dobro znaju da iskoriste ‘dostignuća’ idiotskog zapadnog sveta. Tome treba uzvratiti istom merom, a ne tolerisati. Ovim životinjama ne treba dozvoliti da postoje.”⁶⁴

Tabela 3. Doživljaj ravnopravnosti mladih Roma u BiH

Stepen doživljaja ravnopravnosti	Ispitanici	%
Nikako nisam	15	6.4
Nisam	47	20.2
Ne znam	75	32.2
Jesam	53	22.7
Potpuno ravnopravan	43	18.5
Ukupno	233	100

Izvor: Srđan Dušanić, Ilija Trninić, Položaj i problemi mladih Roma, 2009. godine

2.6.1. Stavovi prema Romima

“Što mi ne-Romi najprije pomislimo kad čujemo riječ Ciganin ili, u korektnijoj verziji, Rom? Sjetimo li se pritom njihovih pjesama, plesova, poslovica, koje afirmiraju ljudske vrijednosti kao što su sreća, ljubav, sloboda, ili nam pred oči dolaze prljavi mali Romi, njihove majke koje prose po ulicama, Romi koji krađom dolaze do sredstava za egzistenciju? Ili se možda prisjetimo udomaćene pedagoške prijetnje: 'Ako ne budeš dobar, ukrast će te Cigani!'”⁶⁵ Negativni stavovi o Romima, odnosno razne predrasude i stereotipi, skupa sa stigmatizacijom, u velikoj mjeri uzrokuju diskriminaciju ovog naroda.

⁶⁴Aleksandar R. Miletić, Peščanik, Zidovi mržnje, <https://pescanik.net/zidovi-mrznje/>, (27.6.2018.)

⁶⁵Dragutin Babić, Stigmatizacija i identitet Roma – pogled izvana: slučaj učenika Roma u naselju Kozari Bok, Migracijske i etničke teme, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb 2004. godine, str. 1.

Diskriminacija je ustvari negativan stav, odnosno predrasuda u akciji, onda kada i djelujemo na osnovu vlastitih uvjerenja. "Predrasude podrazumijevaju suđenja bez dovoljno informacija ili znanja i kod njih je očigledan nedostatak opravdanosti i logičke osnove, odnosno nisu zasnovane na činjenicama i argumentima. To su negativni kulturni stavovi usmjereni protiv neke osobe ili grupe ljudi, učvršćavaju ili povećavaju etničku distancu, bazirani su na stereotipima, a ono što predrasudu čini specifičnom jeste otpornost na promjene."⁶⁶ Što se tiče stereotipa, "to su ustaljene slike i predodžbe koje imamo o ljudima, uvjerenje da ono što mislimo o jednom članu karakteriše cijelu grupu."⁶⁷ Dakle, riječ je o generalizaciji, iskrivljenom mišljenju i predstavljanju nečijih ličnih osobina, karakteristika i navika kao prirodno datih, uobičajnih za čitavu određenu grupu. Zanemaruju se razlike između članova jedne grupe, a naglašavaju razlike između različitih grupa. Dakle, možemo reći da se svaki grupni stereotip, koji podrazumijeva negativno ocijenjivanje neke etničke, rasne ili druge grupe, smatra predrasudom. Predrasude usvajamo kroz proces učenja i vlastitog razvoja, u našem užem i širem okruženju. Najveći uticaj na formiranje raznih vrsta predrasuda i stereotipa ima porodica, dakle roditelji, braća i sestre, šira porodica, prijatelji i kolege, kako školske, tako i one na radnom mjestu, čak i drugovi iz vrtića. Razlog tome je što se sa njima najčešće identifikujemo i njihove norme i kriterijumi su za nas prihvatljivi. Također, veliki uticaj imaju i mediji, kao i stav, odnosno mišljenje većinskog dijela društva. Socijalna situacija nameće i okvir ponašanja, a socijalni pritisak često sputava i onemogućava individualne, pojedinačne stavove i čini ih lako prilagodljivim. Međutim, postoji još razloga zbog kojih se podliježe kolektivnom, većinskom mišljenju. Naime, živimo u ambijentu koji već baštini mnogo različitih "istina" o drugima, drugačijima. Naše društvo je veoma opterećeno predrasudama i uvjerenjima o tim drugima, drugačijima i nismo tolerantni i strpljivi da samostalno prosudimo i doneсemo zaključke. Skloni smo prihvatanju tuđe "istine", bez valjanih argumenata i lične procjene, olako je prihvatamo i držimo se nje. Na taj način se te tvrdnje, odnosno tuđe "istine" stvaraju, prenose i konstantno obnavljaju. Drugi su "obilježeni" i prije nego što smo ih upoznali. I dok smo mi međusobno različiti, oni su veoma slični, a u intenzivnijim situacijama pretvaraju se u iste. Zabrinjavajuća je činjenica da je veliki broj onih koji nikada nisu ostvarili nikakav kontakt sa Romima, a na pitanje o njima, imaju veoma negativne reakcije.

⁶⁶Grupa autora, Diskriminacija: jedan pojam, mnogo lica, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo 2012. godine, str. 12.

⁶⁷Grupa autora, Diskriminacija: jedan pojam, mnogo lica, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo 2012. godine, str. 17.

Stavovi prema Romima najčešće obuhvataju negativne emocije, negativna reagovanja, te se smatraju stabilnim i trajnim jer su prisutni kod većine ljudi tokom cijelog života. Naše ponašanje, odnosno odnosi i interakcije sa drugim ljudima, su između ostalog uvjetovani i našim iskustvima. Mnoga istraživanja su pokazala da je najveća socijalna distanca u Bosni i Hercegovini izražena upravo prema Romima. Ova socijalna distanca je najizraženija u pogledu pohađanja iste škole sa romskom djecom, zatim sjedenja u školskoj klupi sa njima, nezadovoljstva i pobuna zbog življenja u istoj ulici, odnosno odbijanja Roma za komšije, odbijanja Roma za prijatelje i općenito u ostvarivanju bilo kakvog prisnijeg odnosa sa njima. Ne postoji narod koji o drugima nema neke predrasude. Međutim, malo je naroda o kojima drugi imaju tako jasno izražene loše predstave, snažne predrasude i negativne stereotipe kao što je to slučaj sa Romima. "Iznad svega, ljudi ih se boje. Da kažemo istinu, ne vole ih. Cigane gotovo isključivo drže skitnicama, prosjacima, lopovima i vješticama. Ni same vlasti još ne gledaju u njima poštene građane."⁶⁸ Koji su uzroci takvog doživljavanja Roma i prihvatanja, održavanja i ponavljanja predrasuda, stereotipa i stigme? Tome najviše doprinosi drugačiji fizički izgled, zatim specifičan način života, razne legende o njima, prethodna loša iskustva, nedovoljno kvalitetnih kontakata sa njima, mnogo usvojenih obrazaca kojima se opisuju i karakterišu, kao i generalizacija pojedinih slučajeva. Također, u knjigama, anegdotama, vicevima, novinama, filmovima, na televiziji, možemo primijetiti površno i oskudno, često negativno prikazivanje romskih običaja, kulture i načina života. Bogata tema, svedena na samo par rečenica objašnjenja, opet, često negativnog, predstavlja ih na loš i pogrešan način i onemogućava nam sagledavanje šire slike i bolje upoznavanje sa ovim narodom. Kako Romi uglavnom nisu mijenjali svoje kulturne obrasce, neki smatraju da oni sami tako doprinose stvaranju predrasuda, što je samo poslužilo kao opravdanje za već stvorene predrasude i njihovo daljnje širenje. Osjećaji usmjerni protiv Roma su duboko ukorijenjeni u našoj kulturi, iako mnogi nikad nisu imali bilo kakav kontakt sa njima. Susret ili iskustvo sa jednim ili nekoliko pripadnika romske populacije, nije dovoljan da sudimo o čitavom narodu, odnosno da etiketiramo sve. Zanimljiva je činjenica da se Romima pripisuje da su nomadski narod, iako samo petina njih tako živi. Od mogobrojnih atributa koji su im pripisani, najčešći su: prosjaci, prljavi, neobrazovani, nekulturni, lopovi, neradnici, siromašni, tamni, lijeni, snalažljivi, kradljivci djece, nemoralni, nesretni, slobodni, opasni, glupi, nevaspitani, muzikalni...⁶⁹

⁶⁸Božidar Jakšić, Goran Bašić, Umetnost preživljavanja - Gde i kako žive Romi u Srbiji, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2005. godine, str. 119.

⁶⁹Neven Hrvatić, Romi u interkulturnom okružju, Filozofski fakultet, Zagreb 1996. godine, <https://hrcak.srce.hr/31791>, (9.4.2018.)

Iz priloženog vidimo da se navode samo tri pozitivne osobe. Jedno istraživanje je pokazalo da u našem društву čak 70% ispitanika smatra da su Romi prljavi, lopovi, prosjaci i glupi, što je veoma velik i zabrinjavajući postotak. "I kod nas u Nemačkoj se pojavio rod Roma, narod koji besposliči, lukav, tajnovit, mrzak, divlji i crn, koji vere i odlučnosti nema, gde se dovuku tu uzimaju veru kako im se davalо, izmislili su jezik pogodan za krađu kako ih niko ne bi razumeo - jedino oni sami, otuda su spretni lopovi, naročito njihove žene od čije krađe žive muževi, a sami muževi ponašaju se podrugljivo, nikada ništa nisu radili, ni služili, sa svojom decom se vuku od grada do grada, od sela do sela, po svima krajevima sveta."⁷⁰ U nizu uvreda, svakodnevno čujemo da su manje vrijedni i sposobni jer su crni, tamni. Upravo je boja kože često bila izvor stereotipa, jer se svijetla boja kože povezivala s čistoćom i nevinošću, a tamna s grijehom. Sa jedne strane Romi su okarakterisani kao gostoljubive, bezbrižne latalice koje pjesmom i igrom izražavaju životne radosti i tugu, a sa druge strane su predstavljeni kao nepouzdani, čudni, nepovjerljivi, vječito po strani, izolovani i odvojeni od društva koje ih okružuje, prosjaci, lopovi, otmičari... Biti Rom ili Romkinja u našem društву nije nimalo jednostavno. Moguće je da su oni "oguglali" na hiljade raznih načina diskriminacije i sitnih provokacija, mada diskriminacija je mnogo veća nego što je oni percipiraju i doživljavaju. Ovi duboko ukorijenjeni negativni stereotipi i snažne predrasude koriste se kako bi se održalo i opravdalo generalno neprijateljstvo društva prema njima. Jedna od predrasuda koja se veže uz Rome je da oni žele da žive u izdvojenim naseljima i da su navikli da žive u barakama koje su napravljene od otpadnog materijala. Istina je da oni ne žele da žive u izdvojenim naseljima, žele da žive u zajednici sa drugima, međutim bili su prinuđeni da se nastanjuju izvan naselja u kojima živi neromsко stanovništvo, jer nisu prihvaćeni kao ravnopravni građani. Bili su protjerivani, uz nasilje i uvrede. Također, oni veoma teško dolaze do zaposlenja, pa samim tim i do mogućnosti da stvore bolje uslove života. Ipak, ima Roma koji su izgradili kvalitetne kuće i žive pristojno. Naredna predrasuda je da ne žele da se školiju. Naravno, kao i u svim drugim narodima u kojima pojedini roditelji ne žele da šalju svoju djecu u školu, takvi slučajevi postoje i među romskom populacijom. Doduše, kod Roma je to izraženije, s obzirom na njihovu kulturu, običaje, navike i specifičan način života. Ipak, govorimo o manjinskom dijelu naroda. Većina romskih roditelja želi da školuje svoju djecu, jer izlaz iz bijede i osiguravanje boljih uslova života vidi kroz obrazovanje. Njihova neobrazovanost je prvenstveno posljedica društvene izolacije, siromaštva i tradicije koja se postepeno mijenja.

⁷⁰Božidar Jakšić, Goran Bašić, Umetnost preživljavanja - Gde i kako žive Romi u Srbiji, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2005. godine, str. 119.

Sve više ih završava školu i više ih je zainteresovano za obrazovanje. Istina je da institucije ne preduzimaju ozbiljne mjere kako bi poboljšala njihove uslove i kako bi romska djeca imala jednakе šanse u sticanju kvalitetnog obrazovanja. Činjenica je da su Romi narod nemirnog duha, slobodni, da ne mogu mirovati, ali je isto tako činjenica da oni žele da se uklope u društvo, da se školuju, rade i žive kvalitetan život. Dalje, veoma je prisutna predrasuda da oni lažu i kradu. Ako se nešto neprihvatljivo desi, a Romi su među nama, oni su odmah, bez ikakve sumnje, glavni krivci. I u filmovima, da bi se neka situacija učinila zanimljivom, duhovitom, Romi su često prikazani kao spletkarovi, lažovi i lopovi. Ove negativne osobine su nepravedno postale dio karakterne slike o Romima. Oni su narod koji visoko cijeni i poštuje moralne vrijednosti i poštenje. Njihova zajednica je jako tradicionalna i patrijarhalna, sa strogim moralnim kodeksom. Svako odstupanje je najstrožije osuđivano od zajednice. Romske laži su bezazlene, čak i simpatične. Naviknuti da su uvijek meta napada i osuđivanja, pokušavaju na različite načine da se izvuku, opravdaju. "Postavite deset puta jedno te isto precizno pitanje Ciganima i dobit ćete dvadeset različitih odgovora".⁷¹ Dakle, više možemo govoriti o nekom nevinom, brzopletom prikrivanju istine zbog straha, nego o klasičnom laganju, sa opasnim posljedicama. "Nijedan narod u svijetu ne iskušava svoj mozak tako brzo kao Ciganin u nepredvidivim situacijama. Dok razmišlja o jednom, već ima viziju o drugom. Kao kad narod kaže da jedno pričaš, drugo misliš, treće radiš. To je najsvojstvenije Ciganima. Cigani znaju da lažu. I narod kaže: lažeš kao Ciganin! Ali je ciganska laž plemenita. Lažu plemenito. I nikad u životu nisu počinili neku kardinalnu grešku u laži. Lažu radi samoodbrane. U krvi im je to."⁷² Naredna predrasuda koja postoji jeste da su lijeni, da ne žele da se zaposle i rade. Istina je da su Romi nezaposleni, ali to ne podrazumijeva i da su lijeni. Oni nisu poželjni kao radnici u većini društvenih institucija, privatnih radnji, ugostiteljskih objekata. Zbog toga su prisiljeni da sami pronalaze poslove. Uvijek ih vežemo za poslove bez struke, nisko plaćene, "prljave" poslove. Navikli smo da su oni komunalci, ulični pjevači, čistači objekata, ulica, čistači cipela... Stanje opšte nezaposlenosti se kroz prizmu netolerancije prema Romima tumači kao lijenost. Često se pogrešno čuje da jedino što oni umiju da rade jeste da pjevaju i sviraju. Naravno, oni su u tome najbolji, ali to nije jedino što znaju.

⁷¹Dubravko Stojšavljević, Yugopapir, Muharem Serbezovski, prvi YU romski pisac/Otac mi je govorio: "Ako se želiš probiti - čitaj, čitaj!", <http://www.yugopapir.com/2013/08/muharem-serbezovski-intervju-prvi.html>, (20.7.2018.)

⁷²Dubravko Stojšavljević, Yugopapir, Muharem Serbezovski, prvi YU romski pisac/Otac mi je govorio: "Ako se želiš probiti - čitaj, čitaj!", <http://www.yugopapir.com/2013/08/muharem-serbezovski-intervju-prvi.html>, (20.7.2018.)

Istina je da ovaj narod po prirodi nije pretjerano vrijedan i radan, sa ustaljenim navikama za izvršavanje obaveza. Također, istina je i da nisu ljubitelji težih poslova. Oni su se kroz svoju historiju uvijek bavili poslovima kojima su oni htjeli - pjevanje, gatanje, razni zanati itd., putovali kada su htjeli, selili se, organizujući svoje vrijeme i formirajući radne navike, koje se u velikoj mjeri razlikuju od naših. Nisu bili narod koji drži mjesto, narod za sjedilački život i posao. Ali kako je došlo do industrijalizacije, kako su mašine zamijenile ljudske ruke, Romi su shvatili da se i oni moraju mijenjati kako bi preživjeli. Danas, veoma su male šanse da se zaposle, a i kada se zaposle, vrlo lako mogu biti zamijenjeni i otpušteni. I kada su obrazovani, rijetko koji poslodavac će ih zaposliti na neku višu poziciju, ili na mjesto koje uključuje kontakt sa novcem, npr. u banku, samo zbog uvjerenja da su lopovi i prevaranti. Isti je slučaj i sa pozicijom učitelja, zbog uvjerenja da su neinteligentni. U ugostiteljskim objektima se također veoma teško zapošljavaju zbog uvjerenja da su prljavi i zarazni, jer gosti ne žele da jedu i piju ono što im konobar Rom donese. Ako ipak uspiju dobiti posao, to je veoma rijetko rad sa direktnom interakcijom sa ljudima. Za Rome se također veže predrasuda da su prljavi. Prljavština se ne može smatrati osobinom jednog naroda, već posljedicom ekstremnog siromaštva koje vlada u pojedinim romskim kućama, bez minimalnih uslova za normalan način života, bez instalirane vode, struje, sanitarija. Predrasude, stereotipi i stigmatizacija ovog naroda su svakodnevna pojava, iako mi toga možda i nismo svjesni. Koristimo ih u svakodnevnom govoru, obraćajući se svojoj djeci, prijateljima, porodicama, kolegama... - "Što se dereš, nismo Cigani", ili "Dogovorit ćemo se, ljudi smo, nismo Cigani", "Prljav si kao Cigan", "Smrđiš kao Cigan", ili ako neko previše štedi, otima se za sitnicu, kažemo - "Nemoj cigančiti", ako neko nešto laže ili petlja kažemo - "Ciganska posla". Zatim, ako se neko šareno obukao, kažemo - "Što si se ušarenio, isti si Cigan", ako je neko škrt, ili nam nešto ne da, kažemo - "Pravi si Cigan", kada neko pocrni na moru, kažemo - "Crn si kao Cigan"... Međutim, vjerovatno najveća predrasuda o njima je ta da kradu djecu. Najveća neistina i zabluda, koja se prenosi sa generacije na generaciju i koristi kao odgojna mjera je - "Ako ne budeš slušao, dat ćemo te Ciganima da te odvedu", "Ako ne budeš dobar ukrast će te Cigani"... Mnogi roditelji na ovaj način plaše svoju djecu, i samim tim im usađuju negativno mišljenje, stav, kao i strah od Roma. Ove prijetnje možemo svakodnevno čuti, u parku, na ulici kad god neko dijete neće mami da pruži ruku, u svakoj prodavnici u kojoj neko dijete plače da mu se kupi nešto za šta se tog trenutka nema para, u školi, kući, kad god dijete ne sluša, plače ili se protivi naredbi i zadatku.

Kako se roditelji ne bi osjetili bespomoćno i pokazali da nemaju autoritet nad djetetom, ili kako drugi ne bi pomislili da dijete plače jer ga oni tuku i maltretiraju, pristupa se vaspitnoj mjeri zvanoj "Cigani". Ova prijetnja postaje pedagoško sredstvo neposlušnoj djeci.⁷³ Nedavno je u Sarajevu, na mostu Skenderija, održana izložba "Na marginama" koju je organizovao OSCE. Izložba je sadržavala lična svjedočanstva, odnosno priče o životu Roma i njihovih porodica u Bosni i Hercegovini koje ruše postojeće stereotipe o ovoj manjinskoj populaciji, sa ciljem podizanja svijesti o njihovoj situaciji i problemima sa kojima se svakodnevno suočavaju. Odlično je prikazala borbu, uspjehe i stanje ovog naroda, odnosno šta znači biti pripadnik romske zajednice u našem društvu. Mogu se izdvojiti sljedeći stereotipi: Prvi stereotip je da su pasivni i bespomoćni. O Romima često mislimo da pasivno prihvataju ekonomsku i društvenu neravnopravnost. Istina je da ih je upravo ta neravnopravnost, siromaštvo i isključenost iz društva navela da vjeruju kako nikada neće biti ravnopravni sa ostalim neromskim većinskim stanovništvom. Polako ali sigurno, tjera ih da se predaju. Tome su doprinijele i vlasti koje ne prepoznaju i ne reaguju na adekvatan način kada je u pitanju nasilje nad Romima. Drugi stereotip je da su samo svirači i zabavljači. Često mislimo da pripadnici romske populacije provode život kao svirači, pjevači, plesači i ne traže trajno i društveno priznato, poštovanje i zaposlenje. Istina je da muzika zauzima centralno mjesto u romskoj kulturi i da je veoma cijenjena među njima, i kao vještina, i kao oblik umjetničkog izražavanja. Stoljećima izolovani i isključeni, oni su naučili kako da ikoriste svoje muzičke vještine kao izvor trajne i pouzdane egzistencije. Naravano, nisu svi Romi muzičari, i itekako ima onih koji zarađuju i žele da zarade kroz druge, stalne i sigurne poslove. Dalje, postoji stereotip da su romska djeca prosjaci i džeparoši. Istina je da se romska djeca suočavaju sa fizičkim, ekonomskim i društvenim preprekama u vezi sa pohađanjem škole. Kada nastavni planovi i programi ignoriraju romsku kulturu, jezik i historiju, romska djeca se osjećaju izolovanom i manje motivisanom da se uključe u obrazovanje. Kada se ne školuju, traže druge načine zarade, što uključuje i prošnju. Naredni stereotip je da imaju čudne običaje i zaostalu tradiciju, da se ti običaji ne mijenjaju stoljećima i da se ne uklapaju u današnji način života. Istina je da oni veoma vrjednuju individualizam i slobodu izbora. Njihova tradicija i običaji nastali su vremenom i često predstavljaju spoj elemenata iz njihovog kulturnog nasljeđa i običaja u državama u kojima žive. Kao što je to slučaj u brojnim drugim kulturama svijeta, i običaji Roma se najčešće odnose na važna dešavanja u životu poput rođenja djeteta, sklapanja braka i smrti.

⁷³Mahlat, Cigani ili Romi – odlučite sami, 2010. godine, <https://mahlat.rs/cigani-ili-romi-odlucite-sami/>, (9.4.2018.)

Dalje, veoma je prisutan stereotip da su neobrazovani, da ne cijene obrazovanje i ne smatraju to prioritetom za sebe i svoju djecu. Istina je da je jedan važan aspekt u vezi sa obrazovnim sistemima i Romima u našem društvu, a i šire, nedostatak kulturne raznolikosti u školstvu. Udžbenici često šire negativnu sliku o njima ili potpuno ignorišu njihovu ulogu u historiji, a historija ovog naroda nije uključena u nastavne planove i programe. Romi itekako cijene obrazovanje, znaju da je važno i žele obrazovati svoju djecu, kako bi im omogućili bolji život, ali često nemaju uslova za to, zbog nedostatka dokumenata, materijalnih sredstava i problema diskriminacije. Elementi poput romskog jezika, historije i kulture trebaju biti prisutni da bi promovisli i pružili podršku individualnom poštovanju kulturnih razlika i inkluzivnom, interkulturalnom društvu. Naredni stereotip je da su površni i aljkavi u radu. Zatim, da su lijeni, neškolovani radnici, da su im proizvodi koje izrađuju lošeg kvaliteta i da se bave zastarjelim zanatima, ne želeći se uključiti u savremeno tržište rada. Istina je da su zanatske djelatnosti dio tradicije romskih zajednica. Tradicija bavljenja zanatskom djelatnošću održala se do danas, ali u nešto savremenijem obliku. Mnogi Romi svoje tradicionalne vještine i zanate prilagođavaju potražnji na tržištu. Međutim, institucionalna i društvena diskriminacija ovog naroda predstavlja prepreku za njihov aktiviji angažman. Industrijalizacija je također, u velikoj mjeri, potisnula mnoga zanimanja i zanate kojima su se oni bavili. Dalje, postoji stereotip o nomadskom načinu života ovog naroda. Često mislimo kako su Romi bezbrižani nomadi koji žive u šatorima i čergama, bez stvarne veze sa zajednicama u kojima žive. Zatim da zbog nomadskog načina života oni ne vode računa o društvenim normama i pravilima ponašanja, izbjegavaju trajnu odgovornost i ne snose posljedice za svoje postupke. Istina je da u prethodnim stoljećima, nomadski način života skoro nikada nije bio stvar slobodnog izbora već posljedica stalnog progona i protjerivanja, koji su ih kroz njihovu prošlost. Danas, veoma mali broj Roma živi ovakvim načinom života. Kada u susretu sa novim stanovništvom ne najdu na nasilje i prisilno raseljavanje, romske zajednice često grade stabilne i trajne nastambe. Naredni, veoma prisutan stereotip je da roditelji Romi ne vole i ne brinu za svoju djecu i da ih često iskorištavaju u svrhu finansijske dobiti. Istina je da su djeca obožavani i voljeni dio romske porodice. U njihovoj kulturi, dijete simbolizuje "Boga" i predstavlja kontinuitet njihovog načina života. Teške okolnosti su dovele do situacije u kojoj je uobičajno da svaki član romske porodice na neki način, doprinosi izdržavanju porodice. Dalje, prisutan je stereotip da su nezaposleni, jer bi se rađe oslanjali na socijalnu pomoć, nego tražili stabilno zaposlenje. Istina je da su oni sistematski isključeni sa tržišta rada. U prosjeku, nivo nezaposlenosti Roma je dvostruko viši u odnosu na ne-Rome.

Nedostatak obrazovanja uveliko doprinosi, ali i za radna mjesta za koja se traži nizak nivo vještina, etnička diskriminacija predstavlja značajnu prepreku zaposlenju. Za mnoge, jedino dostupna radna mjesta su ona koja su fizički zahtjevna, opasna i slabo plaćena. Naredni stereotip je da se uz ovaj narod veže loša reputacija. Često smatramo da kada oni putuju svijetom, njihovo ponašanje stvara lošu sliku o državi iz koje dolaze. Istina je da to nije rezultat ponašanja Roma nego odnosa države prema njima, kojim država sama narušava svoj međunarodni ugled. Plaćeni napadi i deportacije ove populacije, otvaraju i nameću pitanje odgovornosti države prema ljudskim pravima i pravima manjina. Na kraju, još jedan veoma zastupljen stereotip, jeste da su Romkinje vračare koje se bave crnom magijom i da na osobe na koje se naljute bacaju kletve. Istina je da su se Romi kroz svoju historiju bavili različitim vrstama proricanja budućnosti, uključujući tarot karte, kristalnu kuglu i čitanje dlana. Vjerovanje u pojave koje nagovještavaju nesreću dio su romske tradicije, ali magija se najčešće koristi za dobro. Danas se proricanjem budućnosti bavi mali broj Romkinja, koje su pomno i dugo podučavane drevnim vještinama. Kada sagledamo sve navedene mitove, neistine, predrasude, etikete i stereotipe, još ako smo sve to slušali godinama, ako su nas tako učili i naučili, ne iznenađuje činjenica da većina ima negativno mišljenje o njima. "Ljudi ne razmišljaju, a od tud do predrasude kratak je put."⁷⁴ Albert Ajnštajn je rekao "da živimo u svijetu u kome je lakše razbiti atom nego predrasude." Činjenica je da borba protiv predrasuda i stereotipa liči na borbu sa vjetrenjačama, ali vrijedi pokušati. "Moram da se dokazujem u svemu, sem u muzici. Ja sam završio dva fakulteta, filozofski i pravni. Međutim, ljudi ne vjeruju u moju inteligenciju. Moraju prvo da pričaju sa mnom sat vremena, da bi se uvjerili da sam obrazovan. Postao sam i magistar prava, očekujem da budem i doktor. Ali, nažalost, ni to neće promijeniti sliku ljudi o meni. Ja sam uvijek na ispitu samo zato što sam Rom."⁷⁵

⁷⁴Dubravko Stojšavljević, Yugopapir, Muharem Serbezovski, prvi YU romski pisac/Otac mi je govorio: "Ako se želiš probiti - čitaj, čitaj!", <http://www.yugopapir.com/2013/08/muharem-serbezovski-intervju-prvi.html>, (2.8.2018.)

⁷⁵Gora Press, Ispovijest Muharema Serbezovskog: Imam 2 fakulteta, magistar sam, preveo sam Bibliju i Kur'an, a ljudima ni to ne znači samo zato što sam Rom, <http://www.gorapress.net/clanak/vijesti/kultura/ispovijest-muharema-serbezovskog-imam-2-fakulteta-magistar-sam-preveo-sam-bibliju-i-kuran-a-ljudima-ni-to-ne-znaci-samo-zato-sto-sam-rom/>, (21.7.2018.)

Tabela 4. Postojanje stereotipa - Romi

Tvrđnja da su Romi:	Slažem se	Ne znam	Ne slažem se
Bezbrižni	54,1	32,3	13,6
Neodgovorni	61,5	28,6	9,9
Otporni	58,7	33,4	7,9
Prevaranti	65,4	25,1	9,5
Prljavi	66,6	22,4	11
Snalažljivi	71,6	20,7	7,7
Strastveni	21,8	57,3	20,9
Svadljivi	67	26,6	6,4

Izvor: Neven Hrvatić, Romi u interkulturalnom okružju, (<https://hrcak.srce.hr/3179>)

2.7. Specifičan način života romske populacije, odnosno različitost kao uzrok diskriminacije

“...Takvi su Cigani! Kad treba, hladniji su nego Englezi, veseliji nego Grci, tačniji nego Nemci, poslovniji nego Amerikanci. Nemaju bečku školu i nikad ne ljude ruku ženi. Često su surovi, ali prividno. Imaju meko srce i čistu dušu. Za njih je ipak najbolje da samo prođu pored bečke škole. Umeju da budu nežniji nego Francuzi. Što imaju - potroše danas, a za sutra misle sutra. Nije im važno da imaju milijardu dolara, važno je da imaju milijardu kalorija koje treba da se potroše. Snalažljiviji su nego Jevreji kad treba zaraditi novac, a troše ga sa većim merakom nego arapski šeici. Odaniji su nego Japanci. Ne pamti se da je Ciganin ikada bio protiv svoje zemlje...”⁷⁶ Romi žive dva života, svaki je u nekoj drugoj realnosti. Prvi je njihova ciganska sudsbita, život na drumu, lutanje, privremeni logor, bijeda romskih naselja, a drugi, onaj koji žive u kontaktu sa neromskim stanovništvom jer im je potrebno da osiguraju svoju egzistenciju. U ovom drugom životu, oni se moraju snalaziti najbolje što mogu i umiju, moraju biti domišljati, snalažljivi, prilagodljivi, kako bi naučili što više o većinskom stanovništvu, njihovim navikama i potrebama.

⁷⁶Muharem Serbezovski, Šareni dijamanti, SOUR Veslin Masleša, IRO Sarajevo, Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1983. godine, str. 5.

Zatim, moraju koristiti to znanje za svoje sitne trikove, kako bi se “dokopali” onoga što su drugi odbacili, što je njima suvišno i nepotrebno, a ovima znači opstanak. Da bi živjeli ovakav život, Romi moraju naučiti jezik većine, prihvati religiju i običaje većine, moraju druge služiti i zabavljati. “Ciganski život je veličanstvena tema. Njihova harizma je egzotična, spoljašnjost privlačna, unutrašnjost uzburkana, nesređena, nataložena, opterećena, bez reda i hronologije, često neshvatljiva jer je protkana isprekidanim nitima životarenja”.⁷⁷ Iako žive u neimaštini, Romi veoma često zarađeno potroše na slavlje. Skoro nikada ne štede, osim kada novac pretvore u zlato koje čuvaju. Oni nemaju razvijene radne navike. Nemaju ni posebne prohtjeve u hrani, odjeći i slično. Oblače se u ono što nađu, isprose ili jeftino kupe. Pri tome vole naglašene boje, crvenu i zelenu, tj. boju logorske vatre i boju žive prirode. Ovaj narod bez države i zajedničke religije, koji se neprestano prilagođavao, selio, brinuo i borio da preživi, koji nije uspio, a nije ni imao vremena, da tokom svoje historije razvije vlastitu kulturu i jezik, ima mnoge osobine po kojima je jedinstven, a koje se ogledaju u njegovom karakteru i načinu života. Njihova kultura je raznolika i ne postoji univerzalna kultura, ali postoje atributi zajednički za sve Rome: lojalnost porodici, lojalnost romskoj zajednici, vjerovanje u boga i đavola, vjerovanje u sudbinu, solidarnost, prilagodljivost na promijenjene uslove...⁷⁸ “Riječ kultura kod Roma potiče od riječi 'rromanipien'. Prikazivanje jedinstva svih materijalnih i duhovnih vrijednosti koje su oni stvorili u toku svoje historije u svrhu zadovoljavanja potreba i želja, koje se ne mogu zadovoljiti na prirodan način, nalazi se u jednoj jedinoj riječi - rromanipien”.⁷⁹ Vrijednosti koje generacije nasleđuju usmenim predanjima, obrasci ponašanja, norme, uvjerenja i ubjedjenja, načini mišljenja i življenja, čine temelj romske kulture. O kulturi ovog naroda govori se kao o nečemu što onemogućava njihovo uključivanje u društvenu zajednicu, ravnopravno, uspješno obrazovanje, zapošljavanje... “Naime, kultura jedne skupine međusobno se prožima sa stavovima većinske skupine prema manjinskoj, tako da je ta odgovornost zajednička odgovornost. To znači da su za kulturu Roma podjednako odgovorni i Romi i ne-Romi”.⁸⁰ Kultura Roma afirmiše čovjeka i životne vrijednosti, među kojima sreća, ljubav i sloboda zauzimaju centralno mjesto, a specifični elementi njihove kulture su jezik, muzika, religija, predanja i običaji.

⁷⁷Muharem Serbezovski, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2000. godine, str. 8.

⁷⁸Medina Vantić-Tanjić, Istorija, kultura i tradicija Roma, BOSPO i d.o.o. Harfo-Graf, Tuzla 2008. godine, str. 21.

⁷⁹Zlatomir Jovanović, Romi u vremenu, Rrom Producija i Komunikacije d.o.o., Beograd 2014. godine, str. 131.

⁸⁰Medina Vantić-Tanjić, Istorija, kultura i tradicija Roma, BOSPO i d.o.o. Harfo-Graf, Tuzla 2008. godine, str. 21.

Kao nomadski narod, oni su se kretali uvijek novim prostorima, i udomljavali u sredinama u kojima se ne bi osjećali ugroženo i nepoželjno, nastojeći im se prilagoditi. Romi nemaju svoju vjeru koju su ponijeli iz domovine, kojom bi se, među drugim narodima, razlikovali. Ipak, sposobnost snalaženja i prilagođavanja kod njih je najizraženija. Zato su lako prihvatali tuđe vjere, usvajali vjerska pravila, prihvatali tuđa imena. Oni su prihvatili religije zemlje u kojoj žive jer je to bio jedini način da izbjegnu religijske progone. Romi nisu jedinstveni ni po prostoru na kojem žive, ni po religiji, pa tako postoje Romi katolici, muslimani, pravoslavci i protestanti. Razlikuju se po ponekom prazniku, mada je i to rijetkost, ali nikada do kraja nisu prihvatili nijednu religiju, vjerujući da je Bog na Zemlju postavio samo čovjeka, a čovjek izmislio vjere.⁸¹ Jedna narodna poslovica pokazuje labilnost vjere ovog naroda - "Koje si vjere", pitali su Roma, a on je odgovorio - "Koje hoćete, gospodaru".⁸² Međutim, oni to ne čine kako bi se odrekli pripadajuće vjere, nego što im njihovo ekonomsko stanje ne dozvoljava da bilo šta odbiju, ili da odudaraju i u tom smislu. Ipak, njihovo vjerovanje najviše tragova nosi iz prvobitne religije - Hinduizma. Vjera većine Roma predstavlja kombinaciju religija društva kojem pripadaju i vlastitih vjerovanja koja su sa sobom donijeli iz Indije. Dakle, pored zvanične religije, oni su zadržali i svoja vjerovanja, pa su toj zvaničnoj religiji često priključena vjerovanja u natprirodno, u predskazanje i kletve. Romi nemaju molitve, niti osjećaju potrebu za njima. Ako su i prihvatili religiju određenog područja, nisu u potpunosti postali dosljedni sljedbenici. Za njih postoji samo priroda, koja ih je vijekovima pratila po njihovim mučnim i trnovitim putevima. Sa koljena na koljeno, od prošlosti do sadašnjosti, već stotinama godina, prenosi se jedna, uvijek ista legenda - "U vrijeme svoje najveće moći, silni romski car Penga, sagradio je nebesko svetište. Bilo je to vrlo vrijedno i neobično svetište. Njegova neobičnost se očitavala u materijalu od kojeg je bio sagrađen. Bio je sagrađen od najfinijeg punomasnog sira. Ali siroti Romi, neprestano izloženi životnim nedaćama i najčešće gladni, navalili su na božiju kuću i za tri dana je pojeli. Zbog toga će svaki Rom reći - 'Mi svoje svetište nemamo, jer smo ga pojeli'".⁸³ Ipak, ono što se vijekovima i kontinentima provlači kao "zajednička nit", bez obzira kojoj vjeri pripadali, je 'Romanipe' kao religija Roma. Romanipe je romski sistem pravila i vrijednosti, odnosno romski tradicionalni zakon. U njemu su navedeni sljedeći principi: -Važnije je "biti" nego "imati", - Bratstvo, uzajamna pomoć, podrška, solidarnost, zajednička odgovornost i kolektivni život, - Vjerovanje, čast, poštenje, pomirenje, poštovanje,

⁸¹Ragib Seferović, Prošlost, sadašnjost i budućnost Roma, Unija Roma Hrvatske, Zagreb 1999. godine, str. 14.

⁸²Medina Vantić-Tanjić, Istorija, kultura i tradicija Roma, BOSPO i d.o.o. Harfo-Graf, Tuzla 2008. godine, str. 27.

⁸³Ragib Seferović, Prošlost, sadašnjost i budućnost Roma, Unija Roma Hrvatske, Zagreb 1999. godine, str. 16.

povjerenje, balansiranje, koje se postiže jedino ako se ova pravila poštuju, - Vjera, sudbina, dobra sreća, - Istina, iskrenost, pravda, - Duhovna čistoća, - Porodica, zajednica, - Dobro i zlo jednako postoji u svijetu, - Vječna sadašnjost, prošlost nije važna, pošto je već prošla, a budućnost je poznata jedino Bogu, tako da se računa samo sadašnjost, - Pravda, čija je namjena, ne da kazni onoga ko je kriv, nego da nadoknadi štetu i osigurna pomirenje između strana.⁸⁴ Običaji Roma odlikuju se posebnošću, ali njihova kultura je raznovrsna, sa puno tradicije i običaja, pa je nemoguće generalizovati i sve običaje primijeniti na čitavu populaciju podjednako. Ono što kod jedne grupe može biti prihvaćeno kao romsko, za drugu može predstavljati nešto strano. Ipak, unatoč pojedinim razlikama u kulturi, svi Romi imaju veoma sličan sistem vrijednosti, načela i navike. Zanimljiva je činjenica da u romskom jeziku ne postoji riječ "običaj". "Sve oblike i norme ponašanja koje se tradicijom prenose, Romi tumače rijećima: 'Naši stari su tako radili, i mi radimo tako. Tako treba da bude' ".⁸⁵ Oni slijede i poštuju mnoge običaje: običaje o rođenju djeteta, svadbene običaje, rođendane, imendane, pobratimstva i posestrinstva, mnoge vjerske paznike, krsne slave, godišnje praznike, posmrtnе običaje... U životu svakog Roma, najvažniji i najveći događaj je njegovo vjenčanje, uz koje se veže niz tradicijskih običaja koji ga obilježavaju. Sam način sklapanja braka još uvijek sadrži dijelove starih običaja, a jedan od njih je kupovina djevojke. Prije su roditelji ugavarali mladu, odnosno mladoženju, već prilikom rođenja djeteta. Uslov za izbor budućeg bračnog para bilo je materijalno stanje njegove, odnosno njene porodice. Danas, ugovanje bračnog partnera po rođenju je prisutno, ali u manjoj mjeri. Ipak, u mnogim romskim porodicama mlada se još uvijek kupuje. U tradicionalnim romskim porodicama, djevojčicama, odnosno neudatim Romkinjama, nije dozvoljeno da izlaze same bez pratnje roditelja ili nekog člana porodice. Također im nije dozvoljeno da imaju momka prije braka. Na taj način Romi žele da sačuvaju čistoću djevojke za brak, a time je i ona "skuplja". Djevojčica koja je "kupljena mlada", je svog budućeg muža prije braka vidjela par puta, jednom ili nijednom. To otežava njenu situaciju jer ide u nepoznato, a odnos sa mužem počinje graditi tek u braku. Najčešće, djevojku bira otac mladoženje ili stariji brat, a nakon toga roditelji mlade i mladoženje se dogovaraju oko visine cijene za djevojku. Ovaj čin ne-Romima izgleda kao klasična trgovina, međutim niko nikoga, u bukvalom smislu, niti prodaje, niti kupuje.

⁸⁴Medina Vantić-Tanjić, Istorija, kultura i tradicija Roma, BOSPO i d.o.o. Harfo-Graf, Tuzla 2008. godine, str. 30.

⁸⁵Medina Vantić-Tanjić, Istorija, kultura i tradicija Roma, BOSPO i d.o.o. Harfo-Graf, Tuzla 2008. godine, str. 33.

“Cijena” mlade je simboličan način izražavanja poštovanja prema čistoći, odnosno nevinosti mlade. Tradicionalno se izražava u zlatu koje se ne prodaje, i koje predstavlja poštovanje, poštenje, povjerenje, vrijednost i simbol časti. Romi su specifični po tome što bračnu zajednu sklapaju vrlo rano, muškarci sa 14 - 15 godina, a djevojčice sa 12 - 13 godina. Svadba obično traje sedam dana i sve dane se neprestano slavi, uz vršenje svadbenih obreda. Ranije, kada roditelji mlade nisu željeli da prihvate bračnu ponudu određenog mladića, često se dešavala otmica djevojke, koja je imala tragične posljedice - krvnu osvetu, zbog čega su porodice bile posvađane i po više od pedeset godina. Danas je to rijetka pojava, ali krvna osveta je bila i ostala način na koji Romi štite ugled svoje porodice. Za svakog Roma porodica je najvažnija. Za njih je porodica uvijek važnija od pojedinca. Solidarnost je osnovni princip u romskoj porodici i zajednici. Ona je razvijana kao strategija preživljavanja i funkcionalisala je kao takva, ne samo u teškim situacijama, nego i u svakodnevničkim. Brakovi bez djece se smatraju nesrećom i često završavaju razvodom. S obzirom da oni veoma mladi stupaju u brak, te nemaju ni zapolenje ni poseban, odvojen smještaj, odnosno nemaju mogućnost da zasnuju svoj dom, prinuđeni su da žive u istoj zajednici sa roditeljima, najčešće sa roditeljima mladoženje. Time se stvaraju proširene, mnogočlane porodice, koje su karakteristične za Rome. Ovaj narod je poznati po tome da na malom prostoru obično zajedno žive i po tri, četiri generacije, od čega najviše djece. Za ove proširene, romske porodice, također je karakteristično i postojanje autoriteta starještine domaćinstva, a to je najstariji član porodice. U romskim porodicama duboko su ukrijenjeni patrijarhalni odnosi među bračnim partnerima, u pogledu odgoja djece i položaju žene. Starješina porodice je najčešće otac, te on kao hranitelj porodice donosi odluke, dok je ženi ostavljena uloga majke i odgovornost za podizanje potomstva. Tradicionalno, romska kultura određuje mjesto žene i mjesto muškarca. Samim tim što se žena veoma često kupuje, izložena je i lošijem, podređenom položaju. Dakle, položaj romskih žena, unaprijed je određen. One i prije braka, a i kada uđu u brak, žive u porodici u kojoj vladaju strogi patrijarhalni zakoni. Naučene su da čim se udaju, prihvate svoje dužnosti u novoj porodici, od kojih je najvažnija rađanje. Bez obzira što će to rađanje biti često, Romkinje neće biti nezadovoljne, jer su odgojene da budu poslušne, pokorne i prilagodljive. Kada postane majka, ona dobija viši društveni status i ugled u porodici.

Tabela 5. Ravnopravnost Romkinja sa muškarcima

Stepen ravnopravnosti Romkinja	Djevojke		Mladići		Ukupno	
	Ispitanici	%	Ispitanici	%	Ispitanici	%
Nimalo	25	26.3	49	35.5	74	31.8
Malo	43	45.3	34	24.6	77	33.0
Srednje	13	13.7	37	26.8	50	21.5
Mnogo	9	9.5	8	5.8	17	7.3
Veoma mnogo	5	5.3	10	7.2	15	6.4
Ukupno	95	100	138	100	233	100

Izvor: Srđan Dušanić, Ilija Trninić, Položaj i problemi mladih Roma, 2009. godine

Osnovni cilj braka je potomstvo. Za Rome je karakteristično da imaju mnogo djece, mada su zbog toga često žrtve napada i diskriminacije. U braku Roma najvažnija spona su djeca. Postoji uvjerenje da "Cigani najviše na svijetu vole svoju djecu".⁸⁶ Ovo uvjerenje proističe, između ostalog, i zbog toga što je gotovo nezamislivo vidjeti romsku porodicu bez djece i što je uočen veoma tolerantan odnos starijih prema mlađima. Međutim, oni ozbiljno razgovaraju sa djecom i odmah ih počinju usmjeravati, i dok se čini da im ništa nije zabranjeno, druga strana ove "pretjerane" slobode sadrži i odgovornost koja se djeci vrlo rano dodjeljuje i nameće. Dijete od roditelja uči sve potrebne vještine, a kroz odrastanje uči kulturu i način života Roma. Danas, u liberalnijim romskim porodicama, situacija oko izbora partnera je drugačija, povoljnija. Romkinjama je dozvoljeno da same izlaze, da se druže, zabavljaju i da same sebi biraju partnera. To znači da u brak ulaze iz ljubavi, što u velikoj mjeri mijenja odnos bračnih partnera, te one često nisu u podređenom položaju, nego su skoro pa ravnopravne sa svojim mužem. Dalje, jedan od najznačajnijih elemenata koji ih je održao kao posebnu, specifičnu etničku grupu, je njihov jezik "Romani chib". "Romski jezik je jedina 'knjiga' koju su oni ponijeli iz Indije, ona predstavlja njihovo kolektivno pamćenje i svjedočanstvo je svijesti romskog naroda o svijetu, samom sebi i drugima. Jezik je 'inventar' i pojmovnik materijalne i duhovne kulture kojoj su Romi u dalekoj prošlosti pripadali, a u njemu se nagovještavaju ili ocrtavaju, slabije

⁸⁶Aleksandra Mitrović, Na dnu - Romi na granicama siromaštva, IDP Naučna knjiga, Beograd 1990. godine, str. 116.

ili razgovjetnije, i obrasci kulture naroda sa kojima su oni, na svom dugom i nedovoljno rasvijetljenom putu dolazili u dodir”.⁸⁷ Dakle, jezik je veoma važan element romske kulture, koji je, iako nije jedinstven, u najvećoj mjeri održao njihovu zajednicu. Svi Romi ne govore isti romski jezik. Naime, kako su oni migrirali u različita područja i u različitom vremenskom periodu, tako se i njihov jezik granao, stvarajući dijalekte. Različitost romskih dijalekata je posljedica njihovog kretanja iz pradomovine Indije iz različitih plemena i etničkih zajednica, te primanja riječi mnogih naroda uz koji bi se zadržali, stvarajući tako posebne oblike romskog jezika. Činjenica je da su mnogi zaboravili svoj maternji jezik, prisvojivši jezik većinskog stanovništva zemlje u kojoj su živjeli, što je uticalo i na njihov osjećaj etničke pripadnosti. Kada govorimo o kulturi ovog naroda, ne možemo a da ne spomenemo i dio njihove duhovne kulture, ono po čemu su poznati i po vještinama, kvalitetu, talentu i znanju, jedinstveni, neprevaziđeni. Ciganska muzika. Ciganska muzika se prvenstveno javlja kao zanat. “Cigani se javljaju kao profesionalni svirači, kao muzikanti, kao majstori tog zanata koji sviraju za nagradu, koji muziku prodaju, onako kako se prodaje svaki zanatski proizvod, svaka zanatska majstорija”.⁸⁸ Romi svoju muziku njeguju, i vještina sviranja instrumenata se prenosi sa koljena na koljeno. I na njihovim licima tada možemo vidjeti suze, ali suze radosnice, suze zahvalnosti, zbog saosjećaja i shvatanja. Važno je spomenuti i njihovu službenu himnu “Đelem, đelem”, koja govorи o njihovом beskonačnom putovanju, progonima i patnji. Kroz historiju, romska zajednica je razvila svoj unutrašnji sistem pravosuđa, odnosno romsko pravo, koje se u različitim zajednicama različito naziva i ima različite oblike, ali temelji se na istim načelima. Funkcija ovog prava u zajednici ili porodici veoma je bitna za Rome, jer ono govorи o romskom kodeksu časti i njihovom razumijevanju odanosti, te o pojmovima kao što su vjernost, povezanost i odgovornost zajednice, ili pojedinca ili porodice prema zajednici. Romsko običajno pravo je još uvijek jedno od glavnih obilježja romske kulture i još uvijek se primjenjuje unutar romske zajednice. Pravda koja je određena ovim pravom ne temelji se na kaznama, već na pomirenju sukobljenih strana. Ipak, kada pomirenje nije moguće, određuju su kazne. One mogu biti novčane ili moralne, a najteža kazna je potpuna izolacija, odnosno progon iz romske zajednice pojedinca ili čitave porodice. Postoji velika razlika u percepciji i tumačenju romske kulture od strane Roma i ne-Roma.

⁸⁷Aleksandra Mitrović, *Na dnu - Romi na granicama siromaštva*, IDP Naučna knjiga, Beograd 1990. godine, str. 25.

⁸⁸Aleksandra Mitrović, *Na dnu - Romi na granicama siromaštva*, IDP Naučna knjiga, Beograd 1990. godine, str. 26.

Iako se čini da oni ne poštuju nikakva pravila, da kod njih nema reda, discipline, zakona, zabrana, kazni, da su neodgojeni, neodgovorni i bez ikakvog autoriteta, da nemaju kulturu i tradiciju, nego da svako radi šta hoće i živi kako hoće, oni itekako imaju snažne i stabilne običaje i navike, i u tom smislu su veoma strogi i dosljedni. Romska kultura ima veću važnost za Rome nego što kultura obično ima za neke druge zajednice, jer se ona razvijala kao strategija preživljavanja i još uvijek ima ključnu ulogu u upravljanju svakodnevnim životom Roma, kao i njihovim odnosima unutar i izvan romske zajednice. Sve svoje kulturne elemente oni ljubomorno čuvaju i njeguju i strogo ih se pridržavaju. Još jedna specifičnost, a ujedno i različitost, je njihova nošnja. Tradicionalno, žene ne smiju pokazivati svoje noge, jer se u romskoj kulturi to smatra nedoličnim. Čim se udaju, Romkinje imaju poseban kodeks oblačenja - duge, šire, šarene suknje, bogate ukrasima. One na sebi nose mnogo nakita, najčešće zlata, koje pokazuje njihovu vrijednost. S obzirom da muškarac posjeduje i drži sav novac, one svoju ušteđevinu mijenjaju za zlatni nakit, i nose ga na sebi. Općenito, i Romi i Romkinje vole jarke boje, neobičnu, raskošnu, šarenu odjeću, mnogo ukrasa i nakita. Ali, svoju ljubav prema šarenilu ne iskazuju samo u odijevanju. Zanimljivo je da njihova naselja možemo izdaleka prepoznati. Šarenilo kuća, smjenjivanje različitih drečavih boja zidova, pouzdan i dovoljan je znak da je to naselje Cigana. Ciganska mahala, bučna, lijepa, šarena, prljava, siromašna i živa.⁸⁹ “... Cio svijet je tu. Poznati i priznati. Našminkane face, lijepa odijela, kravate, jela, pića, zlata i svjetla, a tako mirno. A mahala bez raskoši, puna je života! Tišina će me ubiti!”⁹⁰ Nakon ovih navedenih karakteristika, potrebno je napomenuti i uvažiti i mišljenja onih koji smatraju da su Romi, u velikoj mjeri, doprinijeli svojoj lošoj poziciji u društvu, te da su diskriminisani zbog svog ponašanja i načina na koji žive. Način života i sistem vrijednosti Roma predstavlja prepreku njihovoј uspješnoj integraciji u društvo. Većinsko stanovništvo spremno je da ih prihvati, pod uslovom da Romi prvo prihvate norme i pravila koja vladaju u toj zemlji. Međutim, to znači zadiranje u osnovne elemente romske kulture i njihovog identiteta, pokušaj njihovog mijenjanja, što je za romski narod neprihvatljivo. To više predstavlja prisilnu asimilaciju, nego integraciju. Dakle, oni imaju dvije mogućnosti - da prihvate tuđi sistem vrijednosti i norme, i tako izgube svoje kulturne posebnosti, ili da ih zadrže, ujedno zadržavajući i marginalni položaj u društvu. Činjenica je da Romi najviše mrze obavezu, te da nisu pretjerano radni i vrijedni. Nedostaje im odgovornost, tačnost, povjerenje prema ljudima.⁹¹

⁸⁹Muharem Serbezovski, Šareni dijamanti, SOUR Veslin Masleša, IRO Sarajevo, Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1983. godine, str. 6.

⁹⁰Muharem Serbezovski, Putevi vjetrova i Cigana, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1999. godine, str. 14.

⁹¹Muharem Serbezovski, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2000. godine, str. 31.

Skloni su neradu jer se nerado opredjeljuju za stalne poslove koji zahtijevaju da svaki dan u isto vrijeme dolaze i odlaze sa posla. Oni više vole slobodno raspoređivati svoje vrijeme prema trenutnom raspoloženju. "Romi su djeca svijeta? ... Cigani su kopilad svijeta! Razbacani su posvuda i nemaju svijest o vlastitoj vrijednosti, a mislim da ih baš i briga. Oni nikad neće biti direktori, već portiri ili nosači, jer ne vole obaveze. Iznad svega, stalo im je do vlastite slobode. Nema ih smisla vrijedjati, kad već sami sebe ponižavaju".⁹² Međutim, pored toga što im njihova priroda i način na koji žive odmažu u cjelokupnom procesu integracije i razvoja, tome još doprinose i mnogi drugi faktori. Zbog stalnog kretanja, bježeći od nasilja, ratova, neprestano progonjeni Romi se nigdje nisu uspjeli skrasiti, pa tako ni naći stalno zaposlenje. To ih je natjeralo da se uglavnom bave raznim zanatima, muzikom i trgovinom. Zanimanja su mijenjali u skladu sa godišnjim dobima. U proljeće i ljeto bi se bavili trgovinom, u jesen raznim zanatima, a zimi muzikom. Dakle, govorimo o lakšim poslovima. Romi su se rjeđe odlučivali za neke teže poslove. Prvenstveno jer nisu tako naučeni, ponavljali su i radili ono što su njihovi preci vijekovima radili, ono čemu su ih su roditelji naučili. Također, oni nemaju usađenu radnu naviku, nemaju osjećaj za radno vrijeme, za tačnost, a s obzirom da su najčešće niskog stepena obrazovanja ili neobrazovani, to su najčešće bili poslovi sa minimalnom platom. Stoga se Romi odlučuju da rade ono što znaju i što vole, kad hoće i kako hoće. "Cigani se bave lakin poslovima, jer misle da je lakše naći težak posao nego lak".⁹³ Ipak, kada je slavlje u pitanju, ništa im nije teško, ništa im nije skupo, a i najmanje im je tada dovoljno. Romi su poznati po pjesmi, igri, veselju. Iako su većinom siromašni, snalaze se na razne načine kako bi se što bolje i kvalitetnije proveselili. "Cigani rado praznikuju, to im je glavna odlika. Pozajmljuju pare između sebe, zadužuju se kod drugih Cigana, a oni koji su zaposleni, dižu kredite. Ako slavlje traje četiri dana, ta četiri dana se jede, piye, pjeva i igra, a peti dan mnogi od njih počinju da misle kako da vrate dugove. Peti dan vade kredence, televizore, namještaj, prodaju sve to... Ciganski ponos je veliki, naročito kada se nešto slavi".⁹⁴ "Takvi su Cigani: dok muzika svira treba da je veselo. Na kraju krajeva, šta se koga tiče naša tuga? Ona ostaje samo naša".⁹⁵

⁹²Globus, Jutarnji list, Prevodim Bibliju na romski jezik, <https://www.jutarnji.hr/globus/arhiva/prevodim-bibliju-na-romski-jezik/4092873/>, (2.8.2018.)

⁹³Dubravko Stojasavljević, Yugopapir, Muharem Serbezovski, prvi YU romski pisac/Otac mi je govorio: "Ako se želiš probiti - čitaj, čitaj!", <http://www.yugopapir.com/2013/08/muharem-serbezovski-intervju-prvi.html>, (2.8.2018.)

⁹⁴Muharem Serbezovski, Šareni dijamanti, SOUR Veslin Masleša, IRO Sarajevo, Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1983. godine, str. 52.

⁹⁵Muharem Serbezovski, Šareni dijamanti, SOUR Veslin Masleša, IRO Sarajevo, Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1983. godine, str. 68.

Slika 3. Romi slave Durđvdan

Izvor: <http://www.bh-index.com/category/c98-bih/c88-drustvo/page/376/>

Romske kuće često znaju biti velike. Ali najčešće, velike su samo spolja. Te kuće, veće prvenstveno zbog romske mnogočlane porodice, nerijetko imaju opremljenu i za život ospozobljenu, samo jednu ili dvije sobe “Kuće su velike u naselju, ali u njima su veliki i hodnici, a nije ni sve opremljeno. Cigani se lako snalaze u malim stvarima, pa tako i u malim prostorima. Ciganin je velik samo izdaleka.”⁹⁶ Pored veće kuće, za Rome se veže i nered u kući i oko kuće. Najčešće je svaka soba prepuna stvari, svaki metar prekriven dječijim igračkama, svaki zid išaran... Oko kuće, u dvorištu, nagomilano je smeće, otpad, prljavština... Tu opet postoji sukob mišljenja. Jedni smatraju da je to posljedica neodgoja, nekulture, nehigijene i zapuštenosti Roma. Da ne mare za čistoću i da im je uredu da žive u takvim, nehigijenskim, prljavim uslovima. Drugi ipak misle da je ovakvo stanje posljedica njihovih navika, njihovog slobodnog, nemirnog duha, kojem izgled i urednost doma nisu prioritet, naravno uz izrazito loše stambene uslove, nedostatak vode, kanalizacije i novca, te nedovoljno prostora za sve članove porodice. “Deda mi je jednom rekao da su za đubre u mahali krive čergarske navike naših predaka. Oni nisu morali da vode računa o otpacima, jednostavno zato što su se stalno kretali.”⁹⁷ Pod jednim romskim krovom često živi osam, devet, dvanaest, pa i više članova. Uz sve to, njima je glavna preokupacija kako da zarade i da prehrane svoju porodicu, da školuju one koji se školuju, da se brinu o onim članovima koji se ne mogu brinuti za sebe.

⁹⁶Dubravko Stojšavljević, Yugopapir, Muharem Serbezovski, prvi YU romski pisac/Otac mi je govorio: “Ako se želiš probiti - čitaj, čitaj!”, [\(2.8.2018.\)](http://www.yugopapir.com/2013/08/muharem-serbezovski-intervju-prvi.html)

⁹⁷Muharem Serbezovski, Šareni dijamanti, SOUR Veslin Masleša, IRO Sarajevo, Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1983. godine, str. 80.

Preživljavanje je njihov svakodnevni najvažniji i najveći zadatak. Velika porodica, briga oko nje, briga oko egzistencije, Romima i ne ostavlja mnogo slobodnog vremena, a i kada ga ostane želete da ga iskoriste za one stvari koje ih usrećuju i opuštaju. Njima nije toliko važna urednost i slobodan prostor, koliko im je važno da su skupa i da uvijek ima dovoljno onih, novih, koji će nastaviti stvarati taj nered. Ovaj narod je kroz svoju historiju izgubio mnogo, a gubi i danas. Navikli su i naučili da ne zavise toliko od materijalnog, da svoje želje i potrebe svedu na minimum i da sreću nađu u drugim stvarima. Kroz svoja brojna putovanja, progone i selidbe, gubili su kako materijalno, tako i svoje kulturno bogatstvo, svoj identitet. "Cigani su siroti za mnogo, a ne za malo".⁹⁸ Još i danas imaju običaj da jedni drugima kažu kako su ugojeni, kako dobro izgledaju, jer njihova sudbina je bila takva da im se boljitet ogledao u povećanju tjelesne težine, a ne bankovnog računa. "Znate li da je nula samo Ciganinu nula, ništa? Za svakog drugog, to je milijun ili milijarda. Jer kada drugi kradu, mnogo je nula. Stavi jednu na sto hiljada - pa vidi! Cigani su siromašan narod."⁹⁹ "Oni ne vole skučen život, rado bi da im je sve nadohvat oka i ruke, uvjereni su da je Zemlja stvorena za ljude, a i oni su to, pa po njoj slobodno hodaju i zastaju gdje im padne na pamet. Otuda i teškoće i nesporazumi sa posjednicima, a Cigani to nisu. Dovoljan im je tek malen kutak na Zemlji!"¹⁰⁰ Prvi korak na putu razbijanja predrasuda i suzbijanja diskriminacije Roma, svakako je temeljno upoznavanje njihovog načina života, prošlosti i sadašnjosti, kulture i svakodnevice, religije, navika i običaja. Upoznajući ih, saznajemo njihovo tradicionalno ponašanje unutar romske i šire zajednice, a to otvara put ka rješavanju mnogih problema vezanih uz njih. "Svi smo mi Cigani isti. Isti su nam i običaji, i šarenilo kuća, i narav, i veselje, i tuga... Koji se Ciganin poslije petnaeste oženio, koja se Ciganka poslije četrnaeste udala? Svi slavimo i pravoslavne, i katoličke, i muslimanske praznike, samo nek je više veselja. A veselje se rodilo sa Ciganima."¹⁰¹ Na kraju, unatoč teškom životu, životu na koji su navikli, oni se rijetko žale. "Zadovoljan sam životom. Čovjek nije sretan kada umire... Ja jesam... 'Bem ti taj lepi ciganski život.'"¹⁰²

⁹⁸M. Batinić, Telegraf, Muharem Serbezovski: Cigani ne traže državu, oni imaju svet pod suncem, <http://www.telegraf.rs/jetset/635806-muharem-serbezovski-cigani-ne-traze-drzavu-oni-imaju-svet-pod-suncem-video>, (2.8.2018.)

⁹⁹Dubravko Stojsavljević, Yugopapir, Muharem Serbezovski, prvi YU romski pisac/Otac mi je govorio: "Ako se želiš probiti - čitaj, čitaj!", <http://www.yugopapir.com/2013/08/muharem-serbezovski-intervju-prvi.html>, (3.8.2018.)

¹⁰⁰Dubravko Stojsavljević, Yugopapir, Muharem Serbezovski, prvi YU romski pisac/Otac mi je govorio: "Ako se želiš probiti - čitaj, čitaj!", <http://www.yugopapir.com/2013/08/muharem-serbezovski-intervju-prvi.html>, (3.8.2018.)

¹⁰¹Muharem Serbezovski, Šareni dijamanti, SOUR Veslin Masleša, IRO Sarajevo, Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1983. godine, str. 29.

¹⁰²Muharem Serbezovski, Šareni dijamanti, SOUR Veslin Masleša, IRO Sarajevo, Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1983. godine, str. 99.

2.8. Uticaj roditelja i porodice na formiranje stavova djece o romskom narodu

U skoro svim aspektima društvenog života ljudi izražavaju svoje stavove, iznosimo naše stavove drugima, a nerijetko pokušavamo i promijeniti stavove drugih. Stavovi su važni za razumijevanje stereotipa, predrasuda, diskriminacije, kao i ljudskog ponašanja. Oni pomažu da shvatimo zašto se drugi, najčešće na negativan način, ophode prema pripadnicima nacionalnih manjina, u ovom slučaju pripadnicima romskog naroda. Odraslima se teže mijenjati, mijenjati svoj način razmišljanja i svoja uvjerenja. Međutim, niko se nije rodio sa negativnim predrasudama prema Romima, sa mržnjom prema njima, niti sa uvredama koje im upućujemo. “Niko se nije rodio sa mržnjom u srcu prema osobi različite boje kože, porijekla ili religije. Ljudi se uče da mrze, a ako se mogu naučiti da mrze, mogu se naučiti i da vole, jer ljubav je prirodnija ljudskom srcu.” (Nelson Mandela) Zato je veoma važno shvatiti da su negativni stavovi nešto što se uči, što se usvaja. Kao što je već navedeno, brojni faktori utiču na formiranje stavova kod djece, međutim kao najvažniji i najjači faktor svakako treba izdvojiti roditelje, odnosno porodicu. Porodica je jedan od glavnih socijalizacijskih faktora i temeljni prenositelj socijalnih normi, uključujući i normu ponašanja prema pripadnicima manjinskih grupa. U njoj se izgrađujemo, razvijamo, formiramo našu ličnost, ponašanje i stavove. To je krug kojem dijete vjeruje, u kojem se osjeća sigurno, iz kojeg sve, kao “spužva”, upija i prisvaja. Zato je djetinjstvo najpogodnije razdoblje za suzbijanje predrasuda, ali i za njihovo stvaranje. Sve negativne oblike ponašanja prema Romima, djeca stišu tokom odrastanja socijalnim učenjem, a najčešće učenjem po modelu, odnosno identifikacijom sa svojim roditeljima. Djeca se ugledaju na njih, žele da budu kao oni, jer smatraju da je tako najspravnije. Dakle, svjesno ili nesvjesno, roditelji “oblikuju” dijete. Netolerantno ponašanje može se lako i brzo usvojiti, pa su zato na prvom mjestu roditelji odgovorni za stepen netolerancije svoje djece. S obzirom da su im upravo oni prvi izvor informacija, a da djeca veoma rano počinju postavljati raznorazna pitanja, veoma je važno kakve ćemo odgovore dati. Ako su odgovori na pitanja odraz naših predrasuda, djeca će već u predškolskoj fazi prihvati takve stavove. Polaskom u osnovnu školu, ona će se početi identificirati sa grupom kojoj su slična, a razvit će odbojnost i predrasude prema onoj kojoj ne pripadaju. Provedena su mnoga istraživanja, i rezultati su uvijek pokazali ogromnu sličnost i usklađenost stavova roditelja i njihove djece prema Romima. Ono što se starijima ne sviđa kod pripadnika romske populacije, to isto se ne sviđa ni mlađima.

Dakle, negativna stereotipna slika o Romima se kod djece gradi veoma rano. Djecu bi od malena trebalo učiti multikulturalnosti, zatim donošenju vlastitog mišljenja na osnovu vlastitog iskustva, bez uplitanja drugih, s obzirom da je dječiji način izražavanja predrasuda najčešće imitacija. Tu počinje problem, a probleme treba rješavati iz korijena.¹⁰³

2.9. Strah od nepoznatog: upoznaj, prihvati, poštuj drugačijeg

Svi, u manjoj ili većoj mjeri, imaju strah od nepoznatog, stranog, drugačijeg. Teško se uvažavaju, priznaju i prihvataju različitosti, neobičnost, odudaranje od prosjeka. Međutim, živimo u tako raznolikom, šarenom, kulturno bogatom svijetu, da je ta raličitost naša svakodnevница. Živimo u svijetu u kojem smo svakodnevno okruženi raznim podjelama na osnovu izgleda, moći, statusa, obrazovanja, vjere, rase i mnogih drugih stvari koje nas razdvajaju jedne od drugih i sprječavaju da razvijemo prijateljstvo jedni sa drugima. Nedovoljno kontakta sa Romima, poznanstva, poznavanja kulture i običaja, općenito nedovoljno bilo kakvog odnosa sa njima, u velikoj mjeri je dovelo do njihove diskriminacije i do stvaranja raznih predrasuda i stereotipa. “Za većinu, tuđa kultura i običaji predstavljaju kamen spoticanja, a ne priliku da nauče nešto novo, prošire svoje znanje, obogate svoja iskustva. U novoj kulturi vide neku vrstu prijetnje i gledaju je sa osudom.”¹⁰⁴ Istraživanja su pokazala da su socijalna distanca, predrasude i stereotipi manji, ili ne postoje, kod osoba koje su imale kontakt sa Romima. Osobe koje se sa njima druže, ili imaju češći odnos, ne izražavaju nikakvu diskriminaciju prema njima. Također, djeca koja u školi prihvate da sjede sa romskom djecom u klupi, da se igraju i provode vrijeme sa njima, ističu mnogo više pozitivnih osobina Roma, nego negativnih, odnosno imaju manje izraženu socijalnu distancu, nego djeca koja izbjegavaju i odbijaju kontakt. Dakle, neposredno druženje i interakcija djece većinske populacije i romske djece doprinosi unapređenju odnosa među njima. Kroz ostvarivanje takvog kontakta djeca razmjenjuju iskustva, znanja, upoznaju i razumijevaju jedni druge bez obzira na nacionalnu pripadnost. Ukoliko takav odnos izostane, sasvim je razumljivo da će se kod djece javiti nedoumice i teškoće prilikom prihvatanja “drugačijih” od sebe. Pored uticaja roditelja, veliki uticaj na formiranje naših stavova, mišljenja i općenito naše ličnosti, ima škola.

¹⁰³Melina Pirija, Romski portal Udar, Djecu bi od malih nogu trebalo učiti multikulturalnosti, 2017. godine, <http://www.portal-udar.net/melina-pirija-djecu-bi-od-malih-nogu-trebalo-uciti-multikulturalnosti/>, (9.4.2018.)

¹⁰⁴Nadina Bošnjak, Radio active Zenica, Svi smo mi različiti, svi smo mi isti, <http://activezenica.com/svi-smo-mi-razliciti-svi-smo-mi-isti/>, (23.5.2018.)

U školi se naša socijalizacija intenzivira, upoznajemo drugu djecu, počinju svakodnevna druženja, učenja, razvoj. Pored učenja školskog gradiva, posebno je važno obratiti pažnju na učenje djece jednih o drugima, na njihovo međusobno upoznavanje i na predstavljanje naših različitosti kao nečega pozitivnog, prihvatljivog, pa čak i poželjnog. I dalje, najveći problem ostaje kako integisati Rome u društvo, a da se ne zadire u njihov identitet. S obzirom na razlike u kulturnim obrascima i načinu življenja, to je jako teško. Oni su ponosni na svoju kulturu i jako osjetljivi ako im neko osporava pravo na različitost. Zato je veoma važno u školski plan i program uklopliti sadržaje koji se tiču romske kulture, tradicije i običaja, i tako upoznati djecu sa njihovim “neobičnim” drugarima. Pravilno i blagovremeno predstavljanje drugačijih, doprinijet će emocionalnom aspektu međuodnosa, što je preuslov inkluzivnog djelovanja. “Romi su zagonetan i nepristupačan narod samo onima koji nemaju dovoljno dobre volje da vide, čuju ili pročitaju bar osnovne podatke o njihovoj historiji. Nažalost, većina ljudi koji svakodnevno prolaze pored svojih sugrađana romske nacionalnosti, praveći se da ih ne vide, čak i kada se potrude da razmišljaju o njihovom postojanju, spremna je da ponovi samo ukorijenjene stereotipe o nestalnosti, necivilizovanom ponašanju, načinu života i zatvorenosti prema drugima.”¹⁰⁵ Upoznaj drugačijeg, poštuj raznolikost, odbaci diskriminaciju... Prihvati čovjeka!¹⁰⁶

2.10. Umjetnost preživljavanja romske populacije

Ovaj naslov, odnosno tema, je posebno zanimljiva, jer nema konkretnog odgovora na pitanje kako Romi preživljavaju i na koji način prehranjuju sebe i svoje mnogočlane porodice. To je pitanje koje ne-Rome stalno kopka, a ni sami Romi nemaju odgovor. Ako pripadnicima romske populacije postavite ovo pitanje, nećete dobiti odgovor. Ne zato što ne žele da odgovore ili što je to njihova tajna, nego zato što ni oni sami ne znaju. Međutim, koji god to načini bili, stoljećima funkcionišu. Oni, najsiromašniji, najmarginalizovaniji, najneobrazovaniji, najnezaposleniji, najdiskriminisaniji, zahvaljujući svojoj snalažljivosti ipak preživljavaju. Romi rijetko imaju samo jedan izvor prihoda. S obzirom da je njihova svakodnevica ispunjena borbom i brigom da se prehrane, oni će, gdje god im se ukaže prilika, pokušati da zarade.

¹⁰⁵Marjan Hajnal, Horizonti humanosti, Romi - Sjaj siromaštva i bogatstvo tame - Sudbina naroda bez domovine, <https://marjanhajnal.wordpress.com/2013/03/08/romi-sjaj-siromastva-i-bogatstvo-tame-sudbina-naroda-bez-domovine/>, (9.4.2018.)

¹⁰⁶Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Poštuj različitosti! Odbaci diskriminaciju! Prihvati čovjeka!, <http://www.mmp.gov.me/vijesti/151587/Postuj-razlicitosti-Odbaci-diskriminaciju-Prihvati-covjeka.html>, (4.5.2018.)

Neki su zaposleni, stalno, povremeno, sezonski, neki prose, sakupljaju i prodaju sekundarne sirovine, Peru stakla od auta na semaforima, prodaju razne sitnice po ulici, kafićima, čiste cipele, sviraju i pjevaju na ulici, čekaju ispred prodavnica kako bi nosili namirnice do nečijeg stana, ako vide da se negdje iznosi ili unosi namještaj pomažu, nadajući se da će biti nagrađeni... Ovo su samo neki od načina zarade, a ima ih bezbroj. Za Rome je karakteristično da dnevno rade po dva, tri ovakva "posla", gdje god vide priliku, probat će nešto preprodati, nekako pomoći, zaraditi. Također, kada je teška finansijaska situacija, obično svi članovi porodice doprinose na neki način, od najmlađeg do najstarijeg člana. Velike deponije kraj gradova i kontejneri sa smećem u gradovima, kao da su središte njihove ekonomske aktivnosti. "Tu "ekonomsku vezu" niko ne može prekinuti - niti mogu Rome dislocirati daleko od deponija, niti Romi sami žele da se udalje."¹⁰⁷ Neke romske porodice žive samo od humanitarne i socijalne pomoći, koju ni sami ne znaju kako su uspjeli ostvariti, s obzirom da nerijetko nemaju ni osnovne lične dokumente. "Pod maskom demokratije se događa to da bismo, da nije životinja, bili na zadnjem mjestu socijalne ljestvice."¹⁰⁸ Dakle, ovdje je stvarno riječ o umjetnosti preživljavanja, strategiji preživljavanja, o preživljavanju kao stilu života. Ono što je najvrijednije u romskom narodu, jeste njihova sposobnost da se prilagode, da se snalaze svugdje, u svakom vremenu, da su sposobni da slijede svoju sudbinu, unatoč brojim stazama i preprekama koje su prošli i na koje nailaze, kako bi prenijeli svoju snagu, znanje, vještine i iskustva sa generacije na generaciju. "Cigani nisu glupi. Naša bi sirotinja, ciganska, mogla dati strašne advokate. Ti ljudi razmišljaju o sitnicama, kako da "pređu" čovjeka, kako da ti "podvale" neki fol. Ljudi, s druge strane, nemaju vremena da razmisle o tim stvarima, pa nekad ispada veoma smiješno kad razgovaram sa nekim Ciganima, koji me svojom prirodnom intelektualnošću obore s nogu. Romi su svestran i vrlo snalažljiv narod."¹⁰⁹

¹⁰⁷Božidar Jakšić, Goran Bašić, Umetnost preživljavanja - Gde i kako žive Romi u Srbiji, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2005. godine, str. 91.

¹⁰⁸Ahmed Burić, Dani, Sviđa mi se Laslo Havel, [\(10.8.2018.\)](https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/249/t24910.shtml)

¹⁰⁹Ahmed Burić, Dani, Sviđa mi se Laslo Havel, [\(10.8.2018.\)](https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/249/t24910.shtml)

2.11. Rezime prvog dijela

Romi su danas u Bosni i Hercegovini najbrojnija, ali i najugroženija nacionalna manjina, i to po svim društvenim, naučnim i stručnim kriterijima i parametrima koji se uzimaju u obzir prilikom procjenjivanja socijalnog statusa neke društvene grupe. Također, ograničen im je pristup građanskim, političkim, socijalnim, ekonomskim i kulturnim pravima. Diskriminisani su i izolovani najčešće zbog nerazumijevanja njihovog drugačijeg, odnosno specifičnog načina života, netolerancije na različitost, nedostatka kontakata, nedovoljno dobrog razumijevanja jezika, razlike u vrijednosnom sistemu i mnogih drugih uvjerenja i etiketa koje im se pripisuju. Iako se obično povezuju s ljenošću, nehigijenom, neobrazovanošću i nekulturnim oblicima ponašanja, činjenica je da oni nemaju urođeni strah prema vodi i održavanju higijene, imaju interes prema obrazovanju, prema zaposlenju, žele da se druže i budu aktivni i produktivni članovi društva. Dokle god postoje negativni stavovi o Romima, oni će biti diskriminisani. Dokle god žive izdvojeni u svojim zajednicama, drugi će nastaviti da ignorišu njihovo postojanje i probleme sa kojima se suočavaju. Gotovo da nema Roma koji nije doživio neki oblik diskriminacije: nemogućnost zapošljavanja, čak i kada imaju potrebne kvalifikacije, teškoće u ostvarivanju prava i nevoljnost nadležnih službi da se njima bave, omalovažavanje i ponižavanje, verbalni i fizički napadi, zlostavljanje od strane policije, izricanje najviših kazni za sitne prestupe... Svakodnevno su žrtve ismijavanja i izrugivanja, žrtve napada i narod koji je u našem društvu najviše izbjegavan. Izbjegavaju ih u školi, na poslu, izbjegavaju ih u javnom prijevozu, često bez ikakvog razloga. "Romi su vijekovima krajnje marginalizovani, potisnuti do dna društvene ljestvice, natjerani na začarani krug bijede, proganjani i protjerivani, nekad do genocidnih razmjera, podvrgnuti diskriminaciji i segregaciji, ksenofobiji i rasizmu, etnički nepriznati, jezično i vjerski zapušteni, te su i kulturno zaostali zbog nebrige od strane šire zajednice prema njima."¹¹⁰ Teškoće oko utvrđivanja porijekla romskog naroda proistичale su iz toga što su oni često mijenjali svoje običaje, vjeru i prihvatali tuđi jezik, odnosno prilagođavali se sredini u kojoj su nastanjeni. "Bez obzira odakle su, iz Indije ili Egipta, ili neke druge zemlje, oni predstavljaju posebnu skupinu koja uspijeva da sačuva svoj jezik, svoju tradiciju, kulturu, navike i sve ono što čini identitet jednog naroda."¹¹¹

¹¹⁰Marjan Hajnal, Horizonti humanosti, Romi - Sjaj siromaštva i bogatstvo tame - Sudbina naroda bez domovine, <https://marjanhajnal.wordpress.com/2013/03/08/romi-sjaj-siromastva-i-bogatstvo-tame-sudbina-naroda-bez-domovine/>, (9.4.2018.)

¹¹¹Muharem Serbezovski, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2000. godine, str. 13.

30 miliona Roma stotinama, hiljadama godina živi bez svoje zemlje. Rasuti po svijetu. “Oni za sebe tvrde da su iz Indije – pa nek im bude, imaju pravo da se sami opredijele. Ali, to je više nego kompromis učinjen da ih se jednom pusti na miru, da ih se prestane nazivati raznim imenima i nagađati o njihovim korijenima.”¹¹²

III Posljedice diskriminacije Roma

Ulazeći u dublju analizu i razradu položaja i problema romske populacije, shvatila sam da se uzroci i posljedice njihove diskriminacije prepliću, odnosno da ih je nemoguće odvojiti. Mnoge posljedice, također predstavljaju i uzroke diskriminacije Roma i obrnuto. Dakle, radi se začaranom krugu, gdje je jedno uvijek povod drugome. S obzirom da sam u prethodnom dijelu rada, pričajući o uzrocima, u velikoj mjeri obuhvatila i posljedice, u ovom dijelu ću obraditi i navesti samo osnovne podatke, kako ne bi došlo do ponavljanja.

3.1. Neobrazovanost

Usvajanjem mnogobrojnih zakona, međunarodnih i državnih, u Bosni i Hercegovini su stvoreni pravni uslovi za ostvarivanje prava na obrazovanje romske nacionalne manjine. Međutim, podatak da je osnovnim obrazovanjem obuhvaćen samo mali broj romske djece, ukazuje na to da u stvarnosti postoji još niz prepreka koje otežavaju i onemogućavaju uspješnost ovog procesa. To se prvenstveno odnosi na socio-ekonomske prilike porodice, ali i veoma prisutnu diskriminaciju pripadnika romske populacije. Neka romska djeca nikada ne dobiju poziv da se upišu u školu jer nisu registrovana, ali u mnogim slučajevima roditelji odgađaju upis, kako bi odložili izlaganje djeteta diskriminaciji koja se kreće od ponižavajućeg postupanja, manjka pažnje, strožijeg kažnjavanja, nasilništva pa sve do isključivanja. Ustaljeni stereotipi i predrasude o Romima, uvrede i distanca, predstavljaju veliku barijeru u uspostavljanju inkluzivnog ambijenta u školi i uzrokuju diskriminaciju. Takvo neprijateljsko okruženje sa kojim se romska djeca suočavaju kada krenu u školu, često zasjeni vrijednost samog obrazovanja, i zamijeni ga negativnim iskustvom školovanja. Također, prepreke koje ograničavaju šanse i pristup kvalitetnom obrazovanju Roma su i ekstremno siromaštvo, odnosno nedostatak finansijskih sredstava, promjene mjesta boravka, neshvaćanje važnosti obrazovanja, nepoznavanje jezika...

¹¹²Elektronske zanimljivosti, Priča o Ciganima, 2016. godine, <https://e-zanimljivosti.weebly.com/zanimljivosti/prica-o-ciganima>, (7.3.2018.)

Važno je istaći da oni najčešće žive u najnerazvijenijim mjestima, u ciganskim mahalama, posebnim kvartovima, sa nikakvim, ili nedovoljnim kontaktom sa ne-romskim stanovništvom, a međusobno se veoma intenzivno druže. "Mislio sam da je Topana, mahala u kojoj sam proveo detinjstvo, slučajno u centru grada, sve dok mi deda jednom prilikom, kad me je vodio da mi kupi gumene čizme, nije rekao da su Cigani jedni od najstarijih stanovnika Skoplja. Tog dana sam stekao dve stvari: čizme i saznanje da postoje i drugi ljudi osim Cigana, oni sa kojima je deda govorio nekim čudnim, meni nepoznatim jezikom dok se pogađao za cenu."¹¹³ Romska djeca u najranijem uzrastu, kada uče jezik, kada uče da pišu i da govore, rijetko imaju priliku da čuju i nauče i neki drugi jezik, osim maternjeg. Tako, u školu polaze bez ikakvog ili dovoljnog znanja jezika kojim u školi treba da se služe i na kojem se odvija nastava. To nepoznavanje jezika im predstavlja veliki problem, a često zbog toga i napuštaju školovanje. Napuštanje školovanja za sobom vuče niz drugih problema - Romi ostaju nepismeni, nesocijalizovani, socijalno isključeni, ne mogu da se zaposle, da zarađuju, žive u siromaštvu i lošim uslovima, prinuđeni su da se snalaze na druge načine kako bi se prehranili... Dakle, može se reći da je obrazovanje najvažniji i presudni uslov integracije Roma u društvo i bolji, kvalitetniji život, jer većina njihovih problema upravo nastaje zbog neobrazovanosti. Škole rijetko praktikuju interkulturno učenje i razumijevanje, a nastavnici imaju ograničene kapacitete i sredstva za provođenje takvog učenja. Osnovno obrazovanje je obavezno i besplatno za svu djecu. Međutim, iako nema školarine, postoje mnogi drugi troškovi kojima su roditelji izloženi: kupovina odjeće, obuće, školskog pribora, torbi, užine, prijevoza... Jasno je da oni koji žive na marginama društva, boreći se za egzistenciju, ne mogu osigurati potrebna sredstva i omogućiti djeci pohađanje škole. Dakle, iako roditelji Romi znaju da je školovanje jedini put ka boljem životu, taj put je za njih previše dug, neizvjestan i skup, a zahtijeva mnogo vremena, strpljenja i rada. Osim nepovoljnih uslova u kojima žive i odrastaju, diskriminacije i specifičnog načina života, odnosno navika, na školovanje romske djece također utiču i aspiracije roditelja, koje su nerijetko veoma skromne. Kako su roditelji često nedovojno pismeni ili nepismeni, nedovoljno obrazovani ili neobrazovani, oni u tom pogledu ne mogu djeci biti jaki uzori, podrška i motivacija. Kao da se uz kulturno naslijeđe i obaveza školovanja prenosi sa generacije na generaciju. "Cigani i kada broje i kada razmišljaju i kada se mijenjaju - čine to u stoljećima. Ne broje na desetljeća ili godine. Na stoljeća! Zato što misle da će tek druge generacije navaliti, promijeniti svoj život, zato što se jedna generacija oslobođa

¹¹³Muharem Serbezovski, Šareni dijamanti, SOUR Veslin Masleša, IRO Sarajevo, Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1983. godine, str. 6.

odgovornosti i prebacuje je na drugu: neka djeca i unuci idu na fakultet.”¹¹⁴ 2004. godine, usvojen je Plan akcije o obrazovnim potrebama Roma i pripadnika ostalih nacionalnih manjina u BiH. Njime su definisani sljedeći ciljevi: “Promovisanje sistematskih promjena koje će dovesti do zadovoljavanja obrazovnih potreba Roma, Uklanjanje finansijskih i administrativnih prepreka za upis u škole i pohađanje nastave romske djece, Očuvanje romskog identiteta, jezika i kulture, Izgradnja svijesti o potpori i učešću romskih roditelja i zajednica u vezi s obrazovnim procesom, Povećanje zastupljenosti romskog nastavnog osoblja i povećanje nivoa razumijevanja kod neromskog nastavnog osoblja u pogledu potreba romskih učenika, Uključivanje sadržaja historije, kulture i književnosti nacionalnih manjina u redovne nastavne planove i programe.”¹¹⁵ Međutim, ovaj plan nije uspješno proveden zbog malih budžetskih izdvajanja i nedefinisane podjele odgovornosti među učesnicima. Poražavajući je podatak da veoma mali broj Roma završi osnovnu školu. Od toga, još manje nastavi obrazovanje te upiše i završi srednju školu, a rijekost je da neko pohađa i završi fakultet. Također, pored toga što ih je malo uključeno u školski sistem, romska djeca koja se školuju, često ne pohađaju nastavu redovno. Uprkos uvjerenju da nisu zainteresovani za obrazovanje, mnoga istraživanja pokazuju da većina Roma prepoznaće nizak nivo obrazovanja kao temeljni uzrok siromaštva i marginalizacije, te smatraju obrazovanje važnim i neophodnim za svoju djecu. S druge strane, poznato je da romska djeca trpe diskriminaciju u školi, a to, zajedno sa porodičnim siromaštvom, obeshrabruje brojnu romsku djecu od punog učešća u obrazovnom procesu. Niže stope učešća romske djece i omladine u obrazovanju, ozbiljno ograničavaju njihove kapacitete i mogućnosti za učešće u redovnom društvenom, ekonomskom i političkom životu, te ih čini osjetljivim na izrabljivanje, siromaštvo, zlostavljanje i nezaposlenost. Problem uključenosti Roma u obrazovni sistem, jedan je od najaktuelnijih problema, posebno sa stanovišta njihove integracije u društvo. Oni se nalaze u začaranom krugu siromaštva - nisu uključeni u društvenu podjelu rada jer nisu školovani, a nisu školovani zato što nemaju adekvatne uslove za školovanje. I tako sve u krug. Nepismene i neobrazovane generacije Roma će i dalje reprodukovati iste, a tako i socijalno “nesposobne” za uključivanje u moderne tokove društvenog razvoja.

¹¹⁴Dubravko Stojšavljević, Yugopapir, Muharem Serbezovski, prvi YU romski pisac/Otac mi je govorio: “Ako se želiš probiti - čitaj, čitaj!”, <http://www.yugopapir.com/2013/08/muharem-serbezovski-intervju-prvi.html>, (15.8.2018.)

¹¹⁵Unicef, Položaj romske djece i porodica u Bosni i Hercegovini, https://www.unicef.org/bih/ba/roma_families-bh-final.pdf, (15.8.2018.)

Tabela 6. Stručna sprema roditelja

Status	Očevi		Majke	
	Ispitanici	%	Ispitanici	%
Bez škole	53	23.1	74	32.2
Osnovna	87	38.0	97	42.2
Srednja	84	36.7	54	23.5
Viša, Visoka	5	2.2	5	2.2
Ukupno	230	100	230	100

Izvor: Srđan Dušanić, Ilija Trninić, Položaj i problemi mladih Roma, 2009. godine

Tabela 7. Obrazovni status mladih Roma

Status	Ispitanici	%
Nikakva škola	47	20.2
Idu u osnovnu	25	10.7
Završili osnovnu	43	18.5
Idu u srednju	53	22.7
Završili srednju	54	23.2
Idu na fakultet	11	4.7
Ukupno	233	100

Izvor: Srđan Dušanić, Ilija Trninić, Položaj i problemi mladih Roma, 2009. godine

3.2. Nezaposlenost

Nezaposlenost Roma je posljedica njihove diskriminacije, ali i posljedica neobrazovanja, slabih radnih navika, te predstavlja uzrok siromaštva, prosjačenja i bijede u kojoj žive. Dakle, mnogo je faktora koji i dalje sprječavaju stalnu radnu aktivnost ovog naroda, odnosno sprječavaju njihovu integraciju u društvo, te samim tim i šansu za pristojnim životom. Dostupno je malo podataka o položaju Roma na tržištu rada u Bosni i Hercegovini, ali i to malo pokazuje da je kod njih generalno veoma nizak nivo formalnog zaposlenja, sa niskim platama i radom uglavnom na neodređeno. Romkinje su u gorem položaju od muškaraca, s obzirom da se rano udaju i uglavnom posvećuju djeci. Nedostatak kvalifikacija, visoka stopa opšte nezaposlenosti u zemlji, te diskriminacija od strane poslodavaca, ovaj narod, skoro u potpunosti, onemogućava u pronalasku posla. Nažalost, činjenica je da se poslodavci radije odlučuju da nikoga ne zaposle, ako im je jedini izbor pripadnik romske populacije. Bez uključenosti u tržište rada i ekonomskog osamostaljivanja Roma, nemoguće je rješavati njihove druge, brojne probleme. Oni su se kroz svoju historiju uvijek bavili zanatima, ali kako su nastupile modernizacija i industrijalizacija, njihovi proizvodi i usluge su postale suvišne. Danas, najviše ih je u onim zanimanjima za koja nije potrebna nikakva stručnost, kao što su radnici na održavanju objekata i čistoće, nosači, skladišni radnici, građevinski radnici... Zatvoreni u svoje etničke okvire, Romi reprodukuju jedni druge. Polupismeni i neobrazovani, oni ne mogu uputiti svoju decu u tajne boljeg uspjeha u školi ili profesionalnog napredovanja. Kao slabo plaćeni i potcijenjeni radnici, oni ne mogu ni sebi ni svojim porodicama, da obezbijede pristojan život, niti kome mogu služiti za ugled. Visoke stope nezaposlenosti Roma, pružaju uvid samo u dio priče o tržištu rada. Aktivnosti u neformalnom sektoru, odnosno rad na crnom tržištu, također predstavljaju značajan izvor njihovih prihoda. Tipovi ovakvih aktivnosti variraju od trgovine i poslovanja u stranim zemljama, preko sezonskog rada u poljoprivredi, do sakupljanja sekundarnih sirovina, gdje su najčešće uključene čitave porodice, pa i djeca. Pretjerano oslanjanje na neformalni sektor, značajno doprinosi tome da romske porodice ostaju zarobljene u začaranom krugu siromaštva, jer nemaju garantovan dugoročni, stabilan prihod. Takvi poslovi su neredovni, često opasni i isključuju ih iz sistema socijalnog osiguranja i mehanizama socijalne zaštite. "Romi su pet do deset puta češće žrtve rasizma prilikom zapošljavanja, nego bilo koji drugi pripadnici većinskih ili manjinskih naroda".¹¹⁶

¹¹⁶Unicef, Položaj romske djece i porodica u Bosni i Hercegovini, https://www.unicef.org/bih/ba/roma_families-bh-final.pdf, (16.8.2018.)

Tabela 8. Zaposlenje romskih roditelja

Posao - status	Ispitanici	%
Niko, ni otac ni majka	125	53.4
Samo otac	83	35.5
Samo majka	11	4.7
I majka i otac	15	6.4
Ukupno	234	100

Izvor: Srđan Dušanić, Ilija Trninić, Položaj i problemi mlađih Roma, 2009. godine

3.3. Siromaštvo

Biti siromašan bilo gdje u svijetu, nije nimalo priyatno, biti siromašan u siromašnom društvu kakvo je naše, posebno je teško, a biti na dnu ljestvice siromaštva u jednom takvom društvu i održavati se u životu, ravno je podvig. Taj podvig svakodnevno ponavlja ogroman broj Roma. Siromaštvo ovog naroda posljedica je, kako njihove dikriminacije, tako i neobrazovanosti, nezaposlenosti, izolovanosti i ravnodušnosti od strane većinskog društva. U našoj zemlji, oni su najbrojnija, ali i najsramašnija nacionalna manjina. Najčešće bez redovnih, za pristojan život dovoljnih primanja, oni mogu da se snađu da prežive, ali ne mogu ostvariti nikakav napredak, ne mogu se pomaći sa nule. Ili nemaju ništa, ili imaju veoma malo. Većina Roma, ili ima oskudno i neopremljeno stalno mjesto stanovanja, ili živi u nekoj vrsti privremenog, nadekvatnog smještaja, tragajući za drugim, boljim. Oni koji nemaju nikakav smještaj, beskućnici, nalaze se u najdrastičnijem obliku socijalne isključenosti. Oni su najčešće gurnuti u beskućništvo faktorima koji su izvan njihove kontrole, a kada jednom ostanu bez stalnog smještaja, njihov život najčešće zapada u spiralu sve većih teškoća i oskudice. Pored toga što su Romi već živjeli specifičnim načinom života, koji je jednim dijelom i doveo do njihovog današnjeg lošeg položaja, činjenica je da su oni zbog vijekovnog siromaštva morali razviti neki drugačiji stil života u cilju preživljavanja. "Postoji, ukratko, jezik siromašnih, psihologija siromašnih, pogled na svijet siromašnih. Biti siromašan znači biti unutrašnje otuđen, rasti u kulturi koja se u korijenu razlikuje od one koja je vladajuća u društvu."¹¹⁷

¹¹⁷Sanela Bašić, Siromaštvo i socijalna isključenost - Hrestomatija, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2014. godine.

Također, činjenica je da siromaštvo najčešće rađa siromaštvo i prenosi svoje posljedice sa koljena na koljeno. Kada neko “upadne” u siromaštvo, velike su šanse da će ne samo on, nego i njegovo potomstvo, dugo ostati u siromaštву. To je krug u kojem nema ni početka ni kraja. Taj nasljedni karakter siromaštva uzrokuje “gomilanje” nepovoljnih životnih okolnosti, koje podupiru i pojačavaju jedna drugu, sprječavajući izlazak iz tog začaranog kruga. Dakle, siromašni i bijedni uslovi u kojima žive Romi, posljedica su i njihove kulture, odnosno načina života, ali i prisile životne situacije, koja im više ne dozvoljava da se podignu sa dna.

Slika 4. Romi beskućnici

Izvor: <https://www.dw.com/hr/najbolje-zaradimo-kada-je-turisti%C4%8Dka-sezona/a-5453136>

Tabela 9. Finansijska situacija u porodici

Finansijska situacija	Ispitanici	%
Veoma loša	44	18.9
Loša	68	29.2
Osrednja	79	33.9
Dобра	29	12.4
Odlična	13	5.6
Ukupno	233	100

Izvor: Srđan Dušanić, Ilija Trninić, *Položaj i problemi mladih Roma, 2009. godine*

3.4. Prosjačenje

Prosjačenje je veoma ozbiljan i prisutan problem, a u današnje vrijeme postao je i efikasan način zarađivanja. Ova pojava je globalno rasprostranjena, svakodnevna i zahvata sve dobne skupine. Ipak, prema brojnim istraživanjima, najviše djecu. U skoro svim gradovima u Bosni i Hercegovini možemo vidjeti djecu koja cijeli dan “rade” na ulici, predavajući na kraju dana svoju zaradu odraslima. To su djeca koja prose, kojima je ulica postala drugi dom i koja se moraju prilagoditi njenim pravilima. U našoj zemlji, a i šire, najveći broj onih koji prose su upravo Romi. Nezaposlene, siromašne, mnogočlane romske porodice, u kojima veoma često nijedan roditelj nije u stalnom random odnosu. Tada, svi članovi porodice doprinose, pa čak i djeca. S obzirom da ne posjeduju nikakvo znanje, iskustvo ili fizičku snagu, djeci preostaje jedino da prose i na taj način prežive. Činjenica je da su djeca koja prošnjom na ulici zarađuju podložna mnogim zloupotrebama i rizicima, od prekida školovanja, izloženosti teškim vremenskim uslovima, do saobraćajnih nesreća i zlostavljanja. Istina je da se prošnja veže uz njihov način života, međutim u današnje vrijeme glavni razlog prošnje romske populacije najčešće je borba za opstanak. S obzirom na loš socijalni i ekonomski položaj romske porodice, djeca koja prose na ulici, to rade kako bi doprinijeli izdržavanju porodice. Riječ je o snalaženju siromašnih, o strategiji porodičnog i ličnog preživljavanja.

3.5. Loša zdravstvena zaštita i loše zdravstveno stanje

Sve prethodno navedene posljedice diskriminacije, kao i neki njeni uzroci - romska kultura, način života i navike, dovode do izrazito loše zdravstvene zaštite i lošeg zdravstvenog stanja ove populacije. To su prvenstveno nedostatak dokumenata, siromaštvo, život u neopremljenim i neuslovnim barakama i kućama, nedostatak čiste vode i kanalizacije, prikupljanje otpada, nedostatak ljekarskih pregleda i pomoći, odnosno kombinacija svih izuzetno teških, mizernih i nehigijenskih uslovi života Roma. Najveći dio romske populacije u Bosni i Hercegovini nema nikakvu zdravstvenu zaštitu jer nije zdravstveno osiguran, a nije zbog toga što nema stalno zaposlenje, niti bilo koju drugu subvenciju tog prava. Mnogi nemaju čak ni zdravstvenu knjižicu jer pri rođenju nisu upisani u matične knjige rođenih, ili iz nekog drugog razloga, pa im je pristup ostvarivanju tog osnovnog ljudskog prava bitno otežan. Sveprisutno neposjedovanje odgovarajućih dokumenata mnogim romskim porodicama ograničava pristup zdravstvenim uslugama i davaocima zdravstvene zaštite, i tako dodatno pogoršava njihovo loše zdravstveno stanje.

“Prema izjavi predstavnika Roma, 60% Roma u Bosni i Hercegovini nisu zdravstveno osigurani, a prema drugim podacima 73% Roma nisu socijalno osigurani, odnosno ne uplaćuju im se doprinosi.”¹¹⁸ Oni koji su ostvarili pravo na medicinsku njegu, zdravstveno su osigurani i imaju zdravstvenu knjižicu, često nisu ravnopravno tretirani, odnosno diskriminisani su u odnosu na druge. Dakle, diskriminacija Roma u ustanovama zdravstvene zaštite i loše postupanje prema njima, doprinosi tome da oni rijetko idu doktorima ili traže bilo koji oblik medicinske pomoći i liječenja. Također, oni nisu dovoljno informisani, osviješteni o zdravlju i bolestima, niti trudnice pretjerano vode računa o trudnoći, a nakon poroda rijetko idu doktoru sa bebom, što predstavlja veliki rizik i za njih i za djecu. U tradicionalnoj romskoj porodici, bolest se ne shvata tako ozbiljno i najčešće pokušavaju da se izlječe sami, prirodnim preparatima, biljkama i narodnim lijekovima. U udaljenim, izolovanim romskim naseljima ne postoji mogućnost da se bolesni vode doktoru jer to košta, a oni najčešće nemaju ni novac ni prijevoz. Kada svemu ovome dodamo i veoma lošu, neredovnu, nezdravu ishranu, neadekvatnu odjeću i obuću, život i igru u prljavštini i smeću, u kući i oko kuće, onda i ne čudi činjenica da Romi imaju dosta kraći životni vijek. “Samo 1% Roma može očekivati da živi preko 60 godina u poređenju sa 30% ukupne populacije.”¹¹⁹

3.6. Socijalna isključenost

Na kraju, kada sumiramo sve uzroke i posljedice diskriminacije Roma, kada ih spojimo i iskombinujemo, kao rezultat dobijamo jedan od njihovih najvećih problema i najveću prepreku u svakodnevnom životu, a to je socijalna isključenost. Socijalna isključenost je proces koji slabi povezanost pojedinca ili određene grupe i zajednice, u ovom slušaju Roma i većinskog stanovništva. Osobe ili grupe mogu biti isključene iz pristupa dobrima i uslugama, iz učestvovanja na tržištu rada, iz ostvarivanja ljudskih i socijalnih prava, odnosno ako se nalaze u nepovoljnem položaju u političkom, ekonomskom ili socijalnom smislu. Što je više obilježja po kojima su isključeni, to oni postaju ranjiviji, a Romi su isključeni iz skoro svih aspekata života. Položaj romske populacije je izrazito težak i oni sami iz ovog kruga nepravde, bijede, siromaštva i poniženja, ne mogu izaći. Dakle, Romi su nemoćni i nemaju nikakvu mogućnost da pristupe onima koji su zaduženi za odlučivanje, niti mogu na bilo koji način uticati na odluke koje se direktno tiču njihovog svakodnevnog života.

¹¹⁸Unicef, Položaj romske djece i porodica u Bosni i Hercegovini, https://www.unicef.org/bih/ba/roma_families-bh-final.pdf, (22.8.2018.)

¹¹⁹Božidar Jakšić, Goran Bašić, Umetnost prezivljavanja - Gde i kako žive Romi u Srbiji, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2005. godine, str. 114.

Negiraju im se ljudska prava, a zatim i sva ostala. Upravo zbog ove isključenosti i izolacije od drugih, loših prijašnjih iskustava sa ne-Romima, čestih napada, osjećaja nepripadanja, osjećaja manje vrijednosti, brojnih uvreda i diskriminacije, Romi jedino vjeruju jedni drugima i uvijek se drže zajedno. "Na postojanje, život i povezanost sa nama, Romi imaju antropološko, prirodno, historijsko i socijalno pravo."¹²⁰

3.7. Rezime drugog dijela

Kao što je već prethodno navedeno, uzroci i posljedice diskriminacije Roma međusobno su veoma povezane i jedno je uvijek povod drugome. Međutim, i same posljedice njihove diskriminacije su lančano povezane, pa tako neobrazovanost uzrokuje nezaposlenost, nezaposlenost uzrokuje siromaštvo, siromaštvo dovodi do prosjačenja, loših stambenih uslova, a dalje sve to vodi lošem zdravstvenom stanju, diskriminaciji, izolaciji... Ovaj začarani krug siromaštva ima nekoliko osnovnih karika. Prva je neuključenost Roma u društvenu podjelu rada većinskog stanovništva. Oni su najvećim dijelom angažovani u neformalnom ekonomskom sektoru, sami se organizuju, sami njime upravljaju. Ovi izvori prihoda su nestalni, nestabilni i u nekim slučajevima na granici legalnosti, ponekad i ispod nje. Mali je broj onih koji su danas regularno zaposleni. Druga karika predstavlja stigmatizaciju i marginalizaciju romske populacije. Isključenost iz ekonomije većinskog društva, jedan je od glavnih razloga dugogodišnje stigmatizacije i marginalizacije Roma. Treća karika je poseban vrijednosni sistem. Obilježen i odbačen narod stvara posebne vrijednosne sisteme, često vrlo različite od većinskog društva. Ovi posebni vrijednosni sistemi su velikim dijelom činioci identiteta većine romskog naroda. Međutim, oni su često i kočnica napretka, razvoja i integracije. Oni su podloga za socijalne probleme, bijedu, neobrazovanost, bolest, nemoć, diskriminaciju, apatiju ne-Roma, negiranje vrijednosti, nipodaštavanje i ponižavanje skoro svega što se veže uz Rome. Dakle, ova isključenost iz ekonomskog života postepeno vodi stigmatizaciji i marginalizaciji Roma od strane većinske populacije. To ima presudni uticaj na formiranje posebnih vrijednosnih obrazaca koje manjinsku populaciju razlikuju od većinske. Djelovanje ovih obrazaca utiče na nisku obrazovanost, a ona je ujedno i početni element novog ciklusa u ovom krugu bijede. Naime, sve niža i niža obrazovanost još više otežava zapošljavanje Roma, i tako u krug.

¹²⁰Marjan Hajnal, Horizonti humanosti, Romi - Sjaj siromaštva i bogatstvo tame - Sudbina naroda bez domovine, <https://marjanhajnal.wordpress.com/2013/03/08/romi-sjaj-siromastva-i-bogatstvo-tame-sudbina-naroda-bez-domovine/>, (9.4.2018.)

Postojanje začaranog kruga bijede nije posljedica stanja manjinske populacije ili stanja većinskog društva, nego njihovog međusobnog odnosa. Također, postojanje ovog kruga nije posljedica trenutka, nego dugog historijskog procesa u kome su se jedan preko drugog gomilali slojevi problema. Veliki broj romskih porodica koje su uspjеле da se istrgnu iz ovog kruga bijede, promijene životnu sredinu ili na bilo koji drugi način uspiju u životu, veoma često prestaju da se identifikuju kao romske. “Romi su iskazali potrebu za promjenom svog načina života. Oni žele da djecu školiju, ali nemaju uslove za to, oni se vraćaju u BiH, ali u raspodjeli donacija ih nema na spiskovima, oni žele da grade i popravljaju svoje kuće, ali općine najčešće ignoriraju njihove zahtjeve za infrastrukturom, oni hoće da se liječe, ali bivaju istjerani iz zdravstvenih čekaonica, oni bi da rade, ali ih niko neće da zaposli...”¹²¹ Riječ je o najzapostavljenijoj i najugroženijoj manjini u Bosni i Hercegovini, skupini koja podliježe svim rizicima socijalne isključenosti, a trenutno stanje većine romskih porodica u našoj zemlji jeste stanje hroničnog višedimenzionalnog siromaštva. Jaz između Roma i ne-Roma u smislu stambenog zbrinjavanja, zapošljavanja, obrazovanja i zdravstvene zaštite je ogroman, s tim da su pripadnice romske populacije u posebnom teškom položaju, jer su diskriminisane i zato što su Romkinje i zato što su žene. Posebno je zabrinjavajući problem izdvojenih, odnosno getoiziranih romskih naselja, s obzirom da život u njima otežava integraciju i još više doprinosi društvenom udaljavanju od neromskog stanovništva. Ipak, ustanovaljeno je da je obrazovanje proces koji omogućava prevazilaženje socijalne isključenosti, te je veoma važno u školama kreirati inkluzivnu klimu kojom se prihvataju različitosti i koja promoviše multikulturalnost kao prednost i bogatstvo bosanskohercegovačkog društva. U školama na području Kantona Sarajevo, a tako i cijele BiH, potrebno je antidiskriminacijsko obrazovanje koje je zapravo svjesna akcija povećanja znanja i vještina koje utiču na stavove, kako bi se neutralizirali diskriminacija i predrasudama motivisano nasilje, te promicale jednakosti i različitosti. Stvaranje inkluzivne klime u kojoj je svako dijete dobrodošlo i u kojoj svako pojedinačno razvija vlastite potencijale, pri tome uvažavajući različitosti u tempu napredovanja, učenja, savladavanja zadataka i dr., kompleksan je posao i zahtijeva potpun angažman i predanost svih uključenih u odgojno-obrazovni proces. S jedne strane, evidentna je potreba za dodatnim informisanjem Roma o značaju i ulozi obrazovanja, međutim, još je važnije kreirati klimu koja će doprinijeti socijalnoj koheziji i prevazilaženju nejednakosti u svim sferama društvenog života i djelovanja.

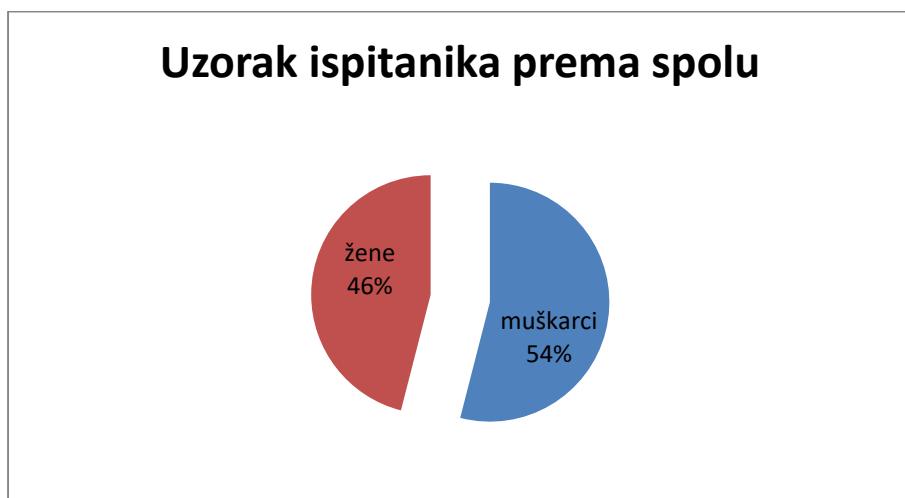
¹²¹Nermina Sačić, Izvan Politike, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2007. godine, str. 209.

IV Rezultati istraživanja

Anketu sam provela u Kantonu Sarajevo na temu "Uzroci i posljedice diskriminacije Roma u Kantonu Sarajevo", na uzorku od 50 ispitanika. Do dijela ispitanika došla sam putem romskog udruženja "Kali Sara", kojem se ovim putem zahvaljujem na saradnji, a do ostalih ispitanika došla sam putem ličnih poznanstava.

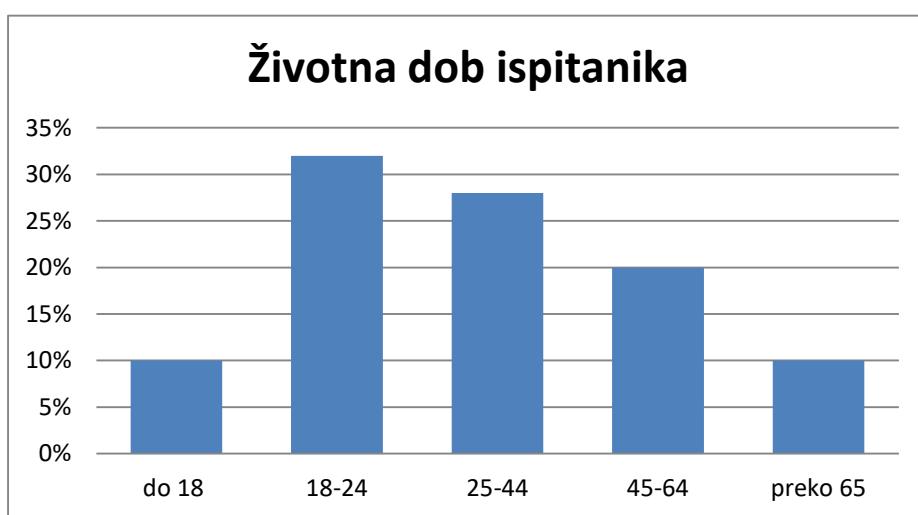
I Sociodemografska obilježja ispitanika

Grafikon 1. Procenat ispitanika prema spolu

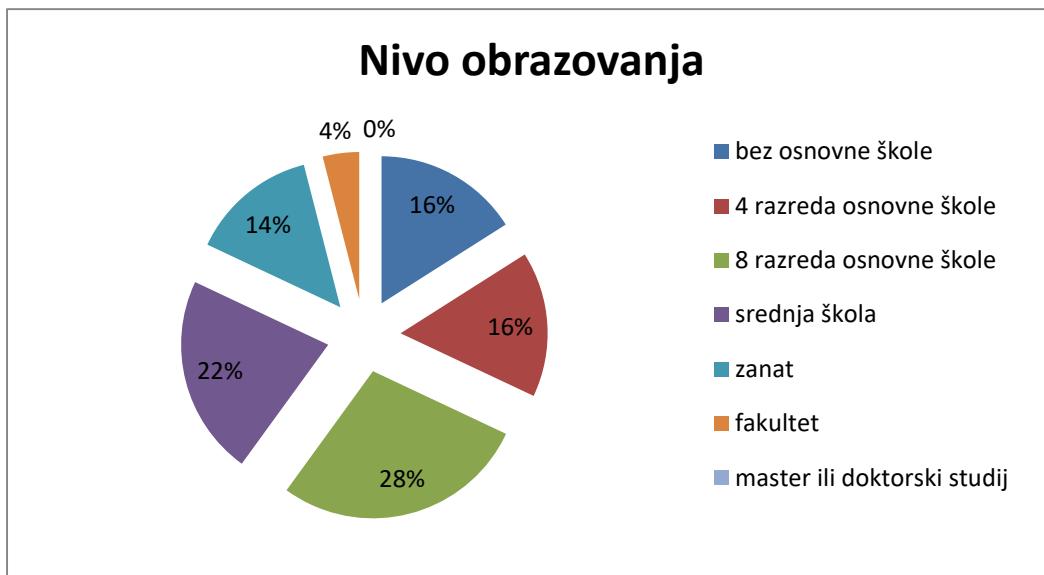
U svrhu ovog istraživanja, anketirala sam 23 Romkinje i 27 Roma.

Grafikon 2. Životna dob ispitanika izražena u procentima

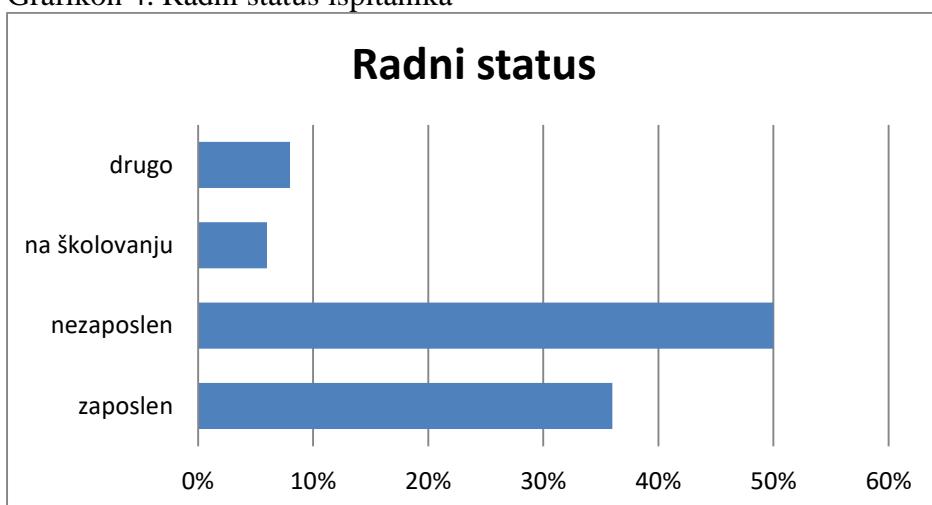
Od 50 ispitanika, 5 je mlađe od 18 godina, 16 je od 18-24 godine, 14 je od 25-44 godine, 10 je od 45-64 godine i 5 ih je starije od 65 godina.

Grafikon 3. Nivo obrazovanja ispitanika

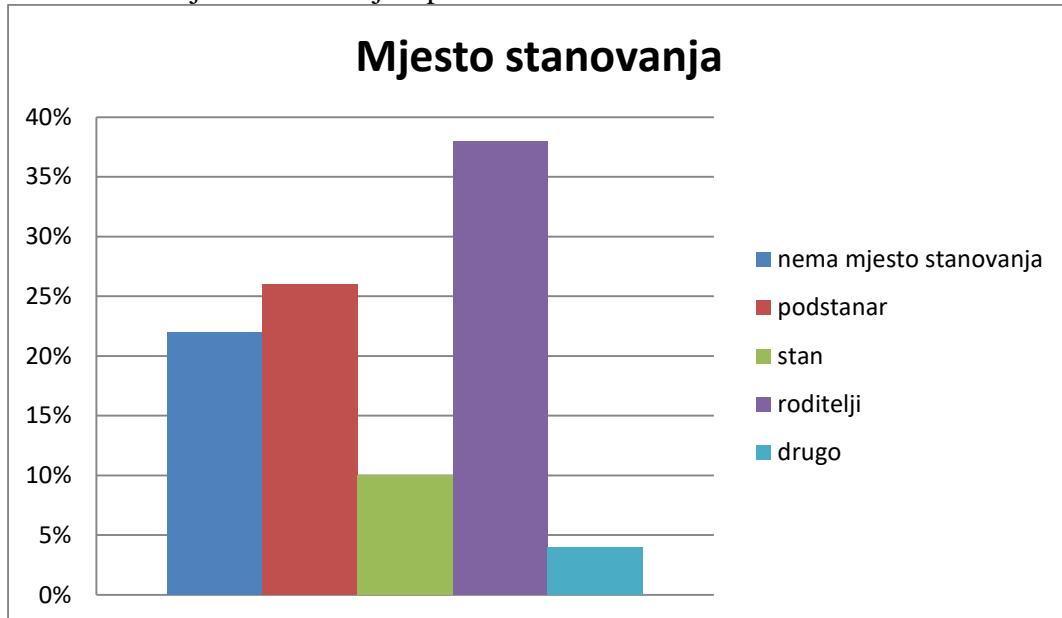
Ovaj grafikon nam potvrđuje da je neobrazovanost Roma jedan od najvećih problema koji ih koči u napretku i razvoju, odnosno da je obrazovanje najvažniji uslov za promjenu njihovog položaja u društvu. Od 50 ispitanika, 8 je bez osnovne škole, 8 ima 4 razreda, a 14 je završilo osnovnu školu. Ovaj poražavajući podatak da više od pola ispitanika nema nikakvo ili ima samo osnovno obrazovanje, pokazuje da oni ne mogu da uspiju na tržištu rada, pa samim tim dolazi do pojave siromaštva. 11 ispitanika navodi da je završilo srednju školu a 7 da ima zanat, međutim s obzirom na čestu diskriminaciju, veoma teško i rijetko uspijevaju da se zaposle. Samo dvoje je završilo fakultet, s tim da od ispitanih niko nije magistrirao ni doktorirao.

Grafikon 4. Radni status ispitanika

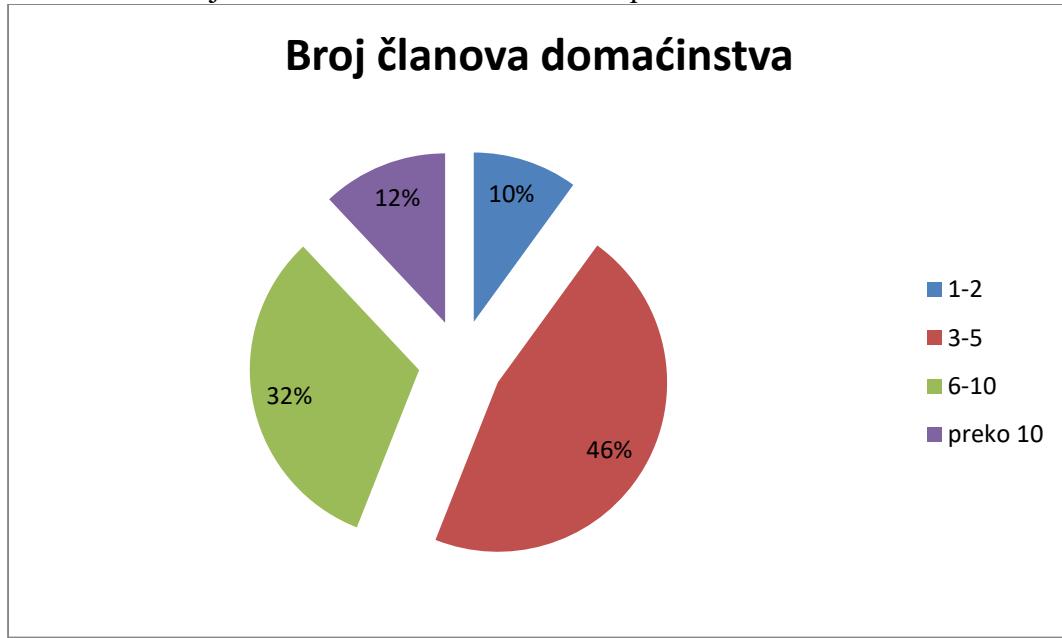
Od navedenog uzorka, 18 je zaposleno, 25 je nezaposleno, 3 se još školuje, a 4 su osobe starije životne dobi.

Grafikon 5. Mjesto stanovanja ispitanika

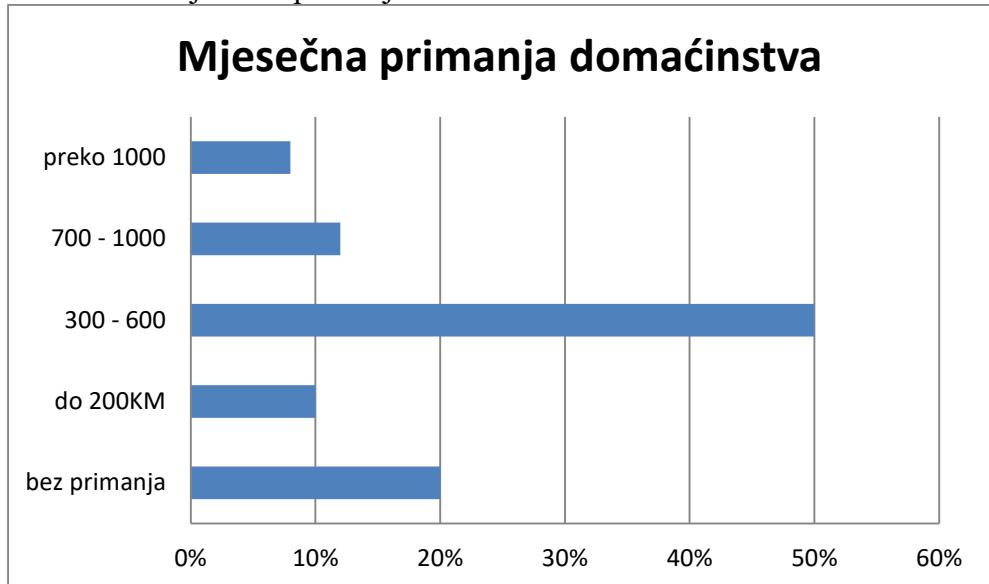
Rezultati ankete su pokazali da od 50 ispitanika, 11 nema riješeno stambeno pitanje, 13 živi kao podstanar, 5 živi u svom stanu, 19 živi kod roditelja, a opciju “drugo” zaokružila su 2 ispitanika.

Grafikon 6. Broj članova domaćinstva izražen u procentima

Od 50 ispitanika, njih 5 živi u porodici do 2 člana, 23 od 3-5 članova, 16 živi u porodici od 6-10 članova i 6 u porodici koja broji više od 10 članova.

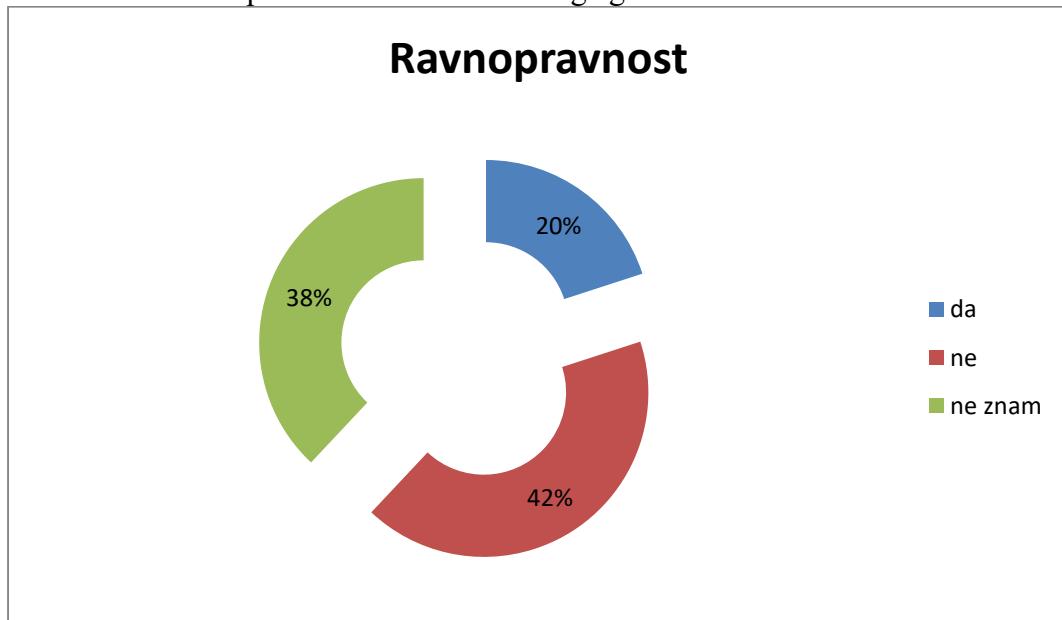
Grafikon 7. Mjesečna primanja domaćinstva

Na ovo pitanje ispitanici su dali sljedeće odgovore: 10 navodi da je bez primanja, 5 da ima primanja do 200 KM, 25 da ima primanja od 300-600 KM, 6 da ima primanja od 700-1000 KM, a 4 da su im primanja preko 1000 KM.

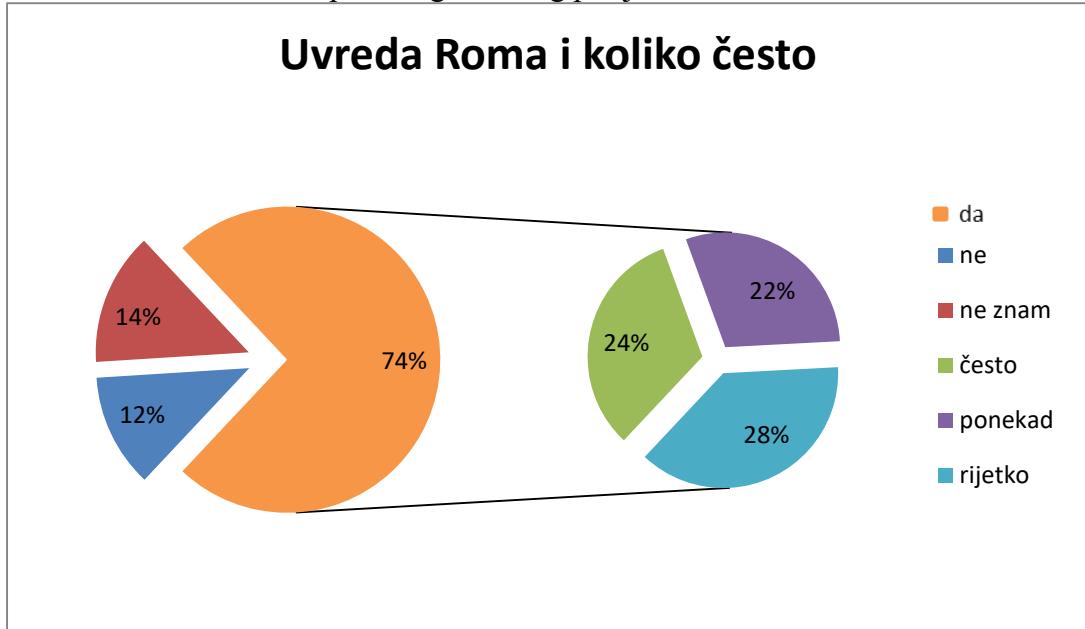
II Pitanja o položaju i diskriminaciji Roma u Kantonu Sarajevo

Grafikon 8. Ravnopravnost u odnosu na druge građane

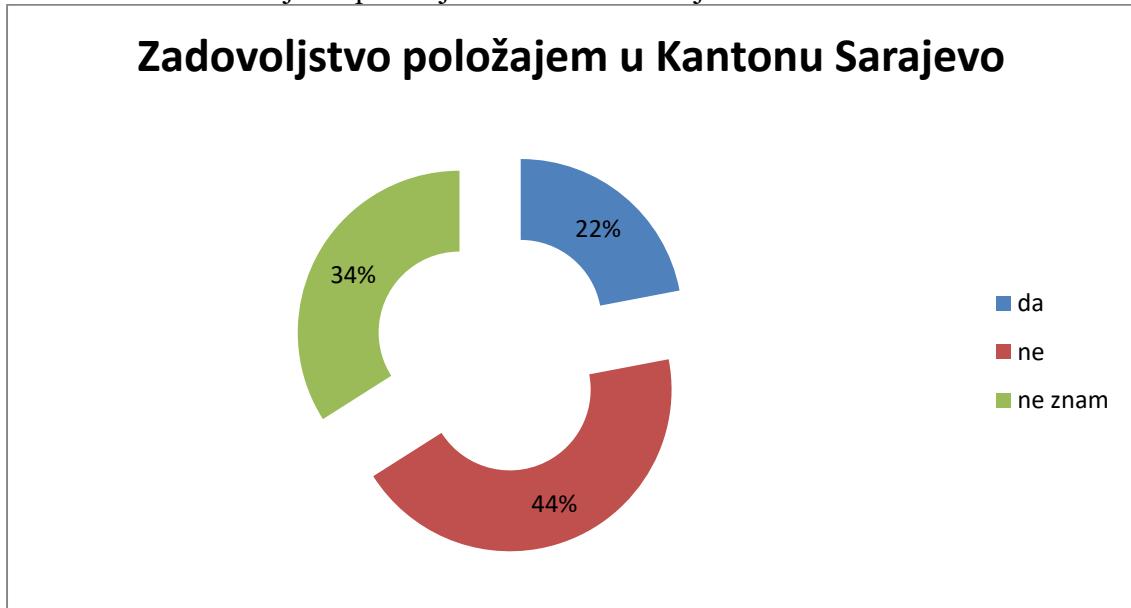
Od 50 ispitanika, 10 navodi da se osjeća ravnopravnim u odnosu na druge građane, 21 navodi da se ne osjeća ravnopravno, a 19 navodi da ne zna.

Grafikon 9. Uvreda ili napad zbog romskog porijekla i učestalost

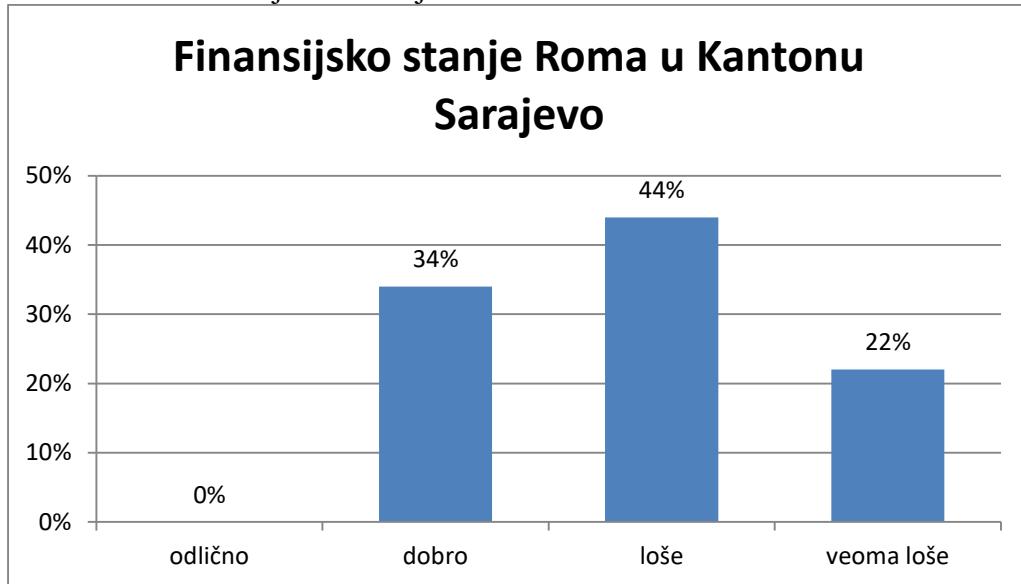
Od 50 ispitanika, 6 je odgovorilo da nije doživjelo uvredu zbog svog porijekla, 7 je odgovorilo da ne zna, a 37 ispitanika je navelo da jeste doživjelo uvredu, od čega 12 navodi da je to često, 11 ponekad, a 14 rijetko.

Grafikon 10. Zadovoljstvo položajem u Kantonu Sarajevo

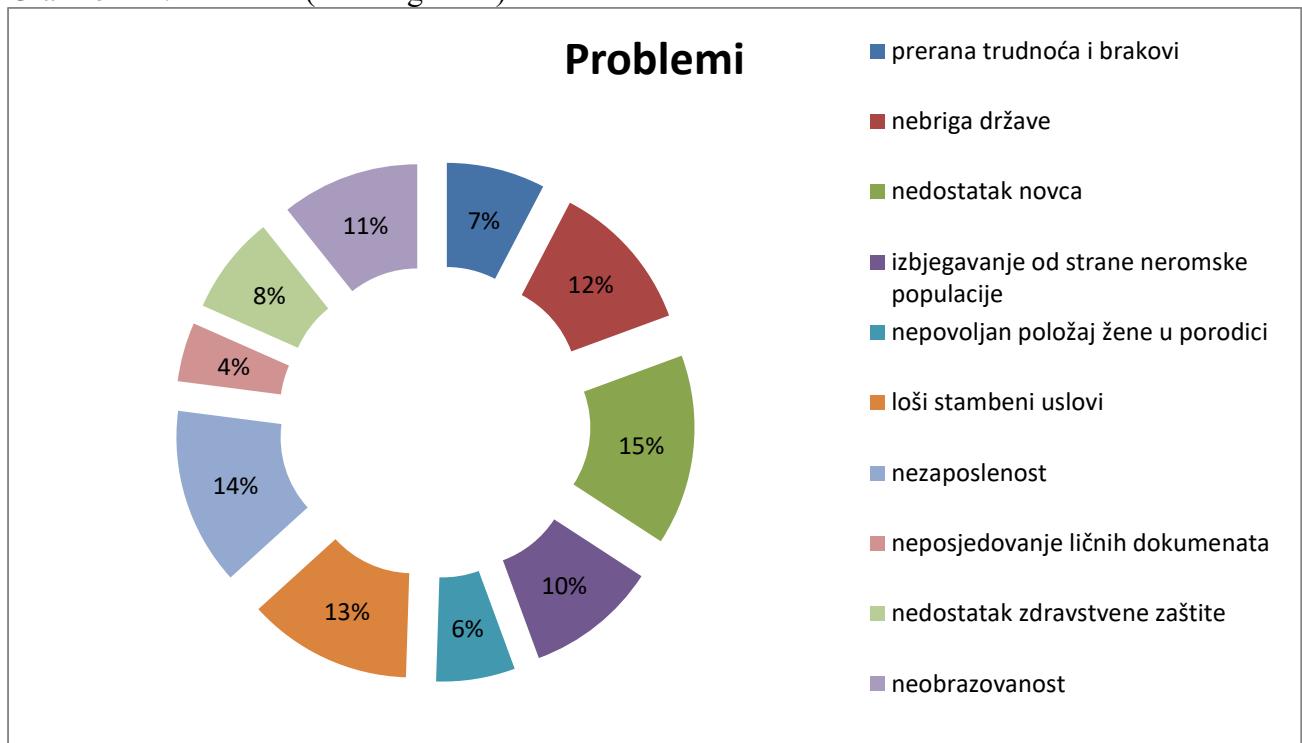
Rezultati ankete su pokazali da od 50 ispitanika, 11 navodi da jeste zadovoljno svojim položajem u Kantonu Sarajevo, 22 navodi da nije zadovoljno, a 17 da ne zna.

Grafikon 11. Finansijska situacija

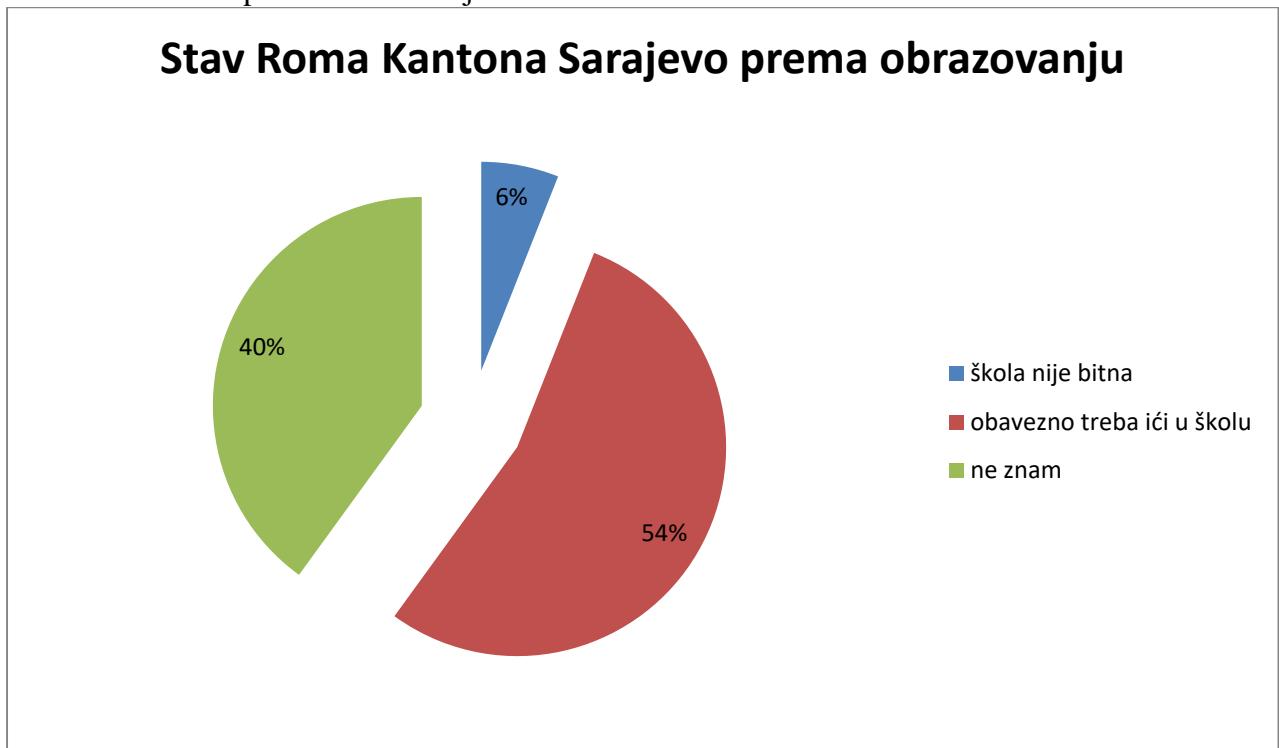
Na ovo pitanje ispitanici su dali sljedeće odgovore: 11 ispitanika je navelo da je njihova finansijska situacija veoma loša, 22 da je loša, 17 da je dobra, a nijedan ispitanik nije naveo da mu je finansijska situacija odlična.

Grafikon 12. Problemi (više odgovora)

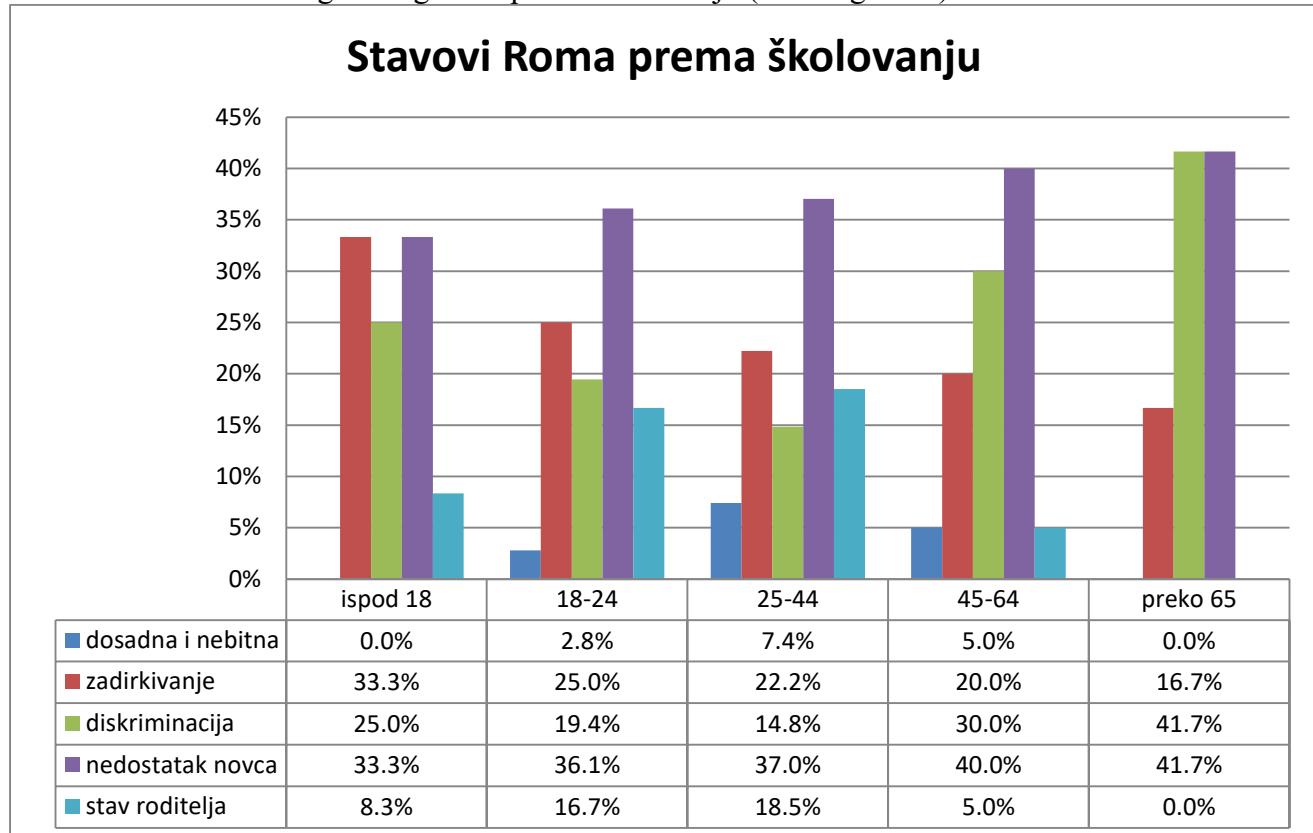
Od 50 ispitanika, 15 je navelo da im problem predstavljaju prerane trudnoće i brakovi, 23 da im problem predstavlja nebriga države, 29 kao problem navodi nedostatak novca, 20 je navelo da im problem predstavlja izbjegavanje od strane neromske populacije, 12 navodi nepovoljan položaj žene u porodici, 25 loše stambene uslove, 27 kao problem navodi nezapolenost, 9 navodi neposjedovanje ličnih dokumenata, 15 navodi nedostatak zdravstvene zaštite, a 21 kao problem navodi neobrazovanost.

Grafikon 13. Stav prema obrazovanju

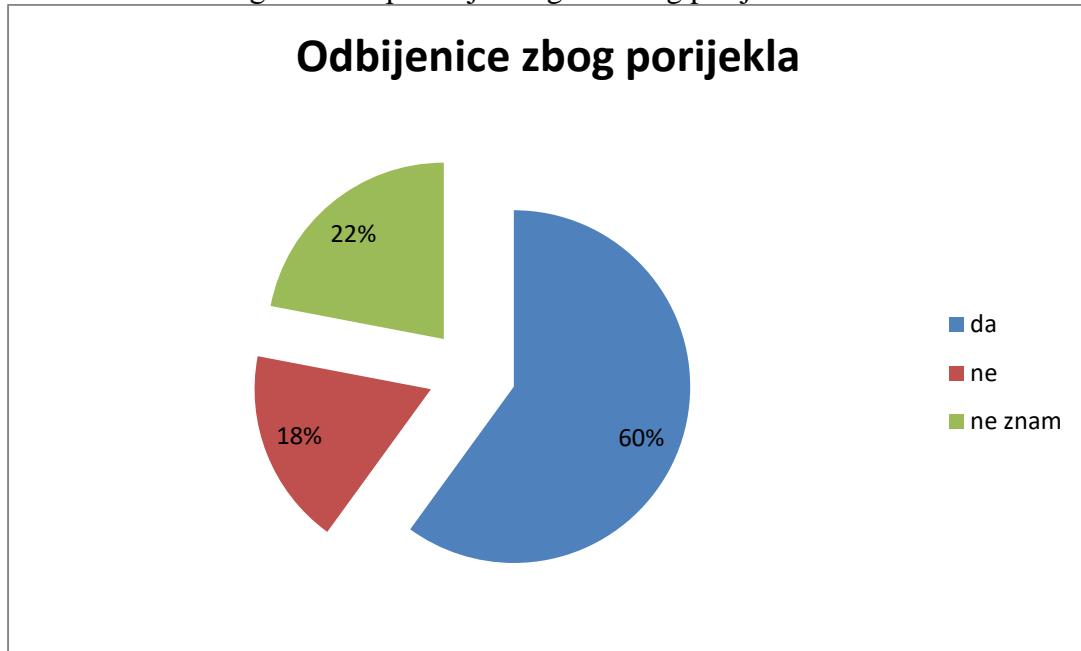
Od 50 ispitanika, 3 je navelo da škola nije bitna, 27 da obavezno treba ići u školu, a 20 ispitanika navelo je da ne zna.

Grafikon 14. Razlozi negativnog stava prema školovanju (više odgovora)

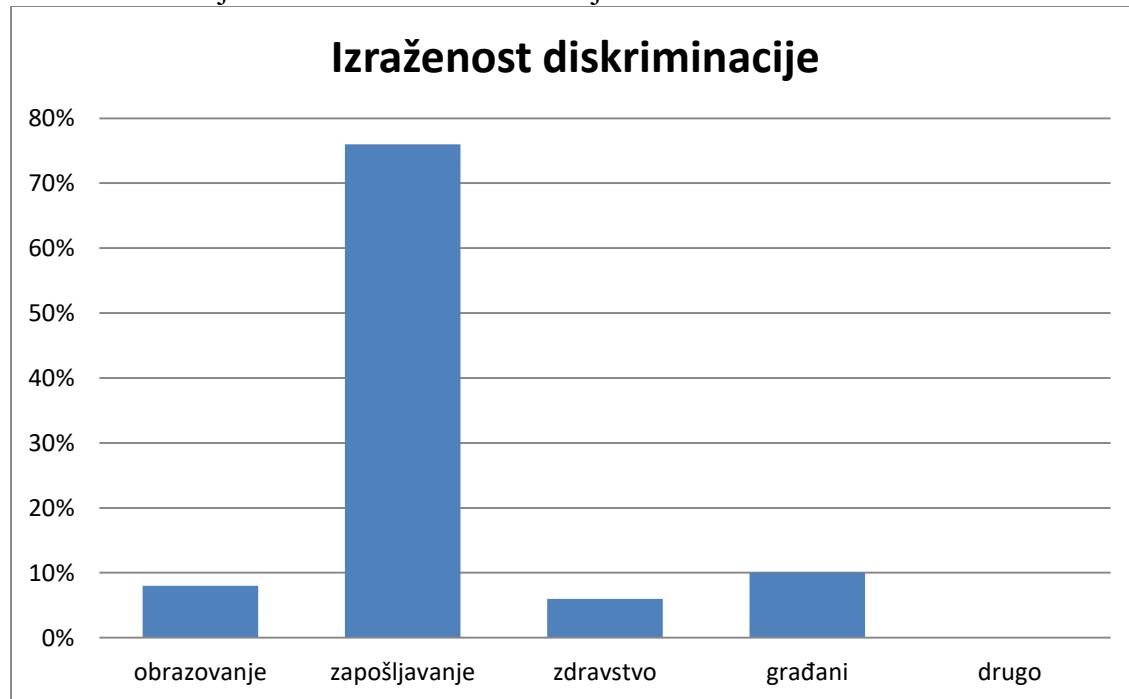
Rezultati ankete su pokazali da od 50 ispitanika, u grupi do 18 godina, 4 smatra da je zadirkivanje od strane drugih učenika razlog negativnog stava prema školovanju, 3 da je to diskriminacija od strane školskog osoblja, drugih učenika i njihovih roditelja, 4 da je to nedostatak novca za knjige, školski pribor, odjeću i prijevoz, 1 da je to stav roditelja da njihovo dijete ne treba ići u školu, a niko ne smatra da je škola dosadna i nebitna. Dalje, u grupi od 18-24 godine, 1 navodi da je stav da je škola dosadna i nebitna razlog negativnog stava prema školovanju, 9 navodi da je to zadirkivanje od strane drugih učenika, 7 da je to diskriminacija, 13 navodi da je razlog nedostatak novca, a 6 kao razlog navodi stav roditelja da dijete ne treba ići u školu. U grupi od 25-44 godine, 2 navodi da je razlog stav da je škola dosadna i nebitna, 6 navodi da je razlog zadirkivanje, 4 da je to diskriminacija, 10 da je to nedostatak novca, a 5 da je razlog stav roditelja. U grupi od 45-64 godine, 1 navodi da je razlog stav da je škola dosadna i nebitna, 4 da je razlog zadirkivanje, 6 da je to diskriminacija, 8 da je to nedostatak novca, a 1 da je razlog stav roditelja da dijete ne treba ići u školu. U grupi preko 65 godina, 2 navodi da je razlog zadirkivanje, 5 da je to diskriminacija, 5 navodi da je razlog nedostatak novca, a niko nije naveo da su razlozi stav da je škola nebitna i dosadna i stav roditelja da njihovo dijete ne treba ići u školu.

Grafikon 15. Nemogućnost zaposlenja zbog romskog porijekla

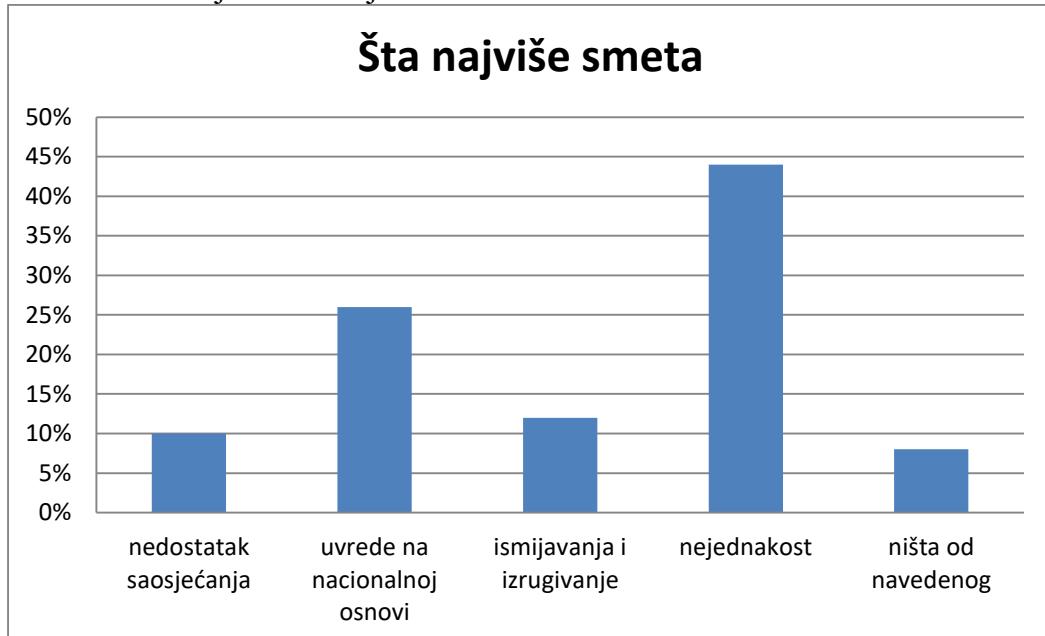
Od 50 ispitanika, 30 navodi da su bili odbijeni za određni posao zbog toga što su Romi, 9 navodi da nije bilo odbijeno, a 11 navodi da ne zna.

Grafikon 16. Najveća izraženost diskriminacije

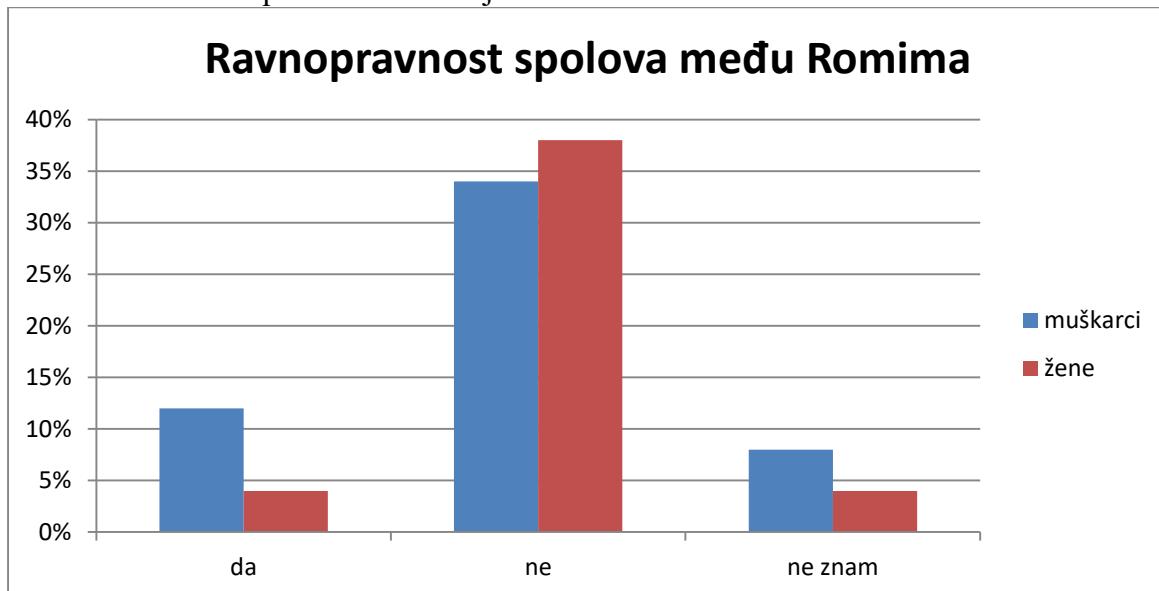
Od 50 ispitanika, 4 smatra da je diskriminacija najizraženija u obrazovanju, 38 da je u zapošljavanju, 3 da je najizraženija u zdravstvu, a 5 da je naizraženija od strane drugih građana.

Grafikon 17. Najveća smetnja

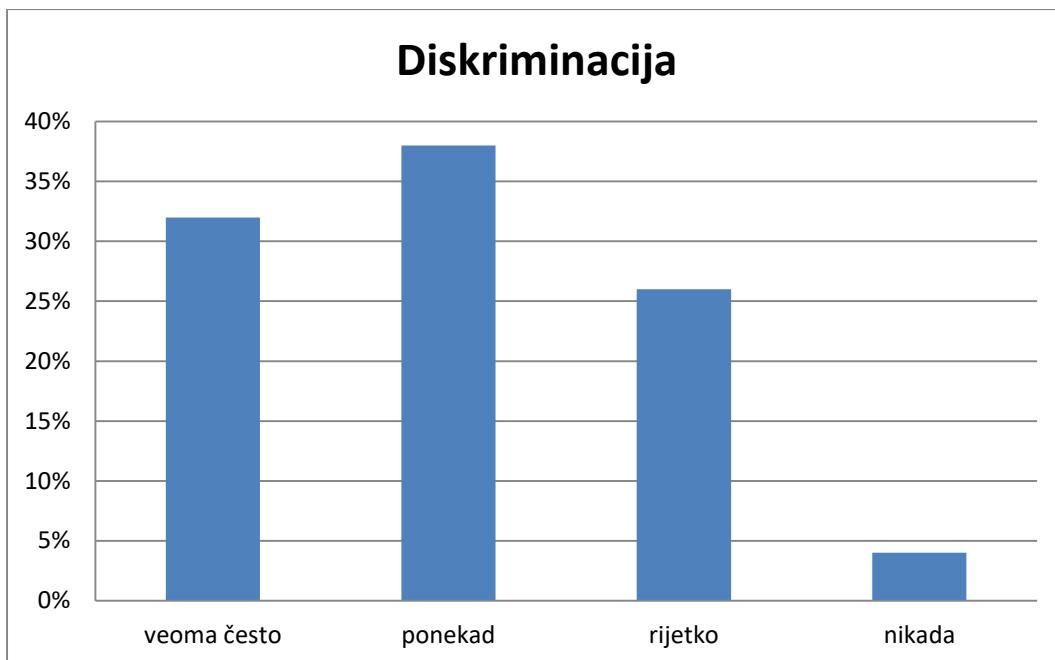
Rezultati ankete su pokazali da od 50 ispitanika, 5 je navelo da im najviše smeta nedostatak saosjećanja kod neromskog stanovništva, 13 navodi da im najviše smetaju uvrede na nacionalnoj osnovi, 6 navodi ismijavanje i izrugivanje, 22 navodi nejednakost, a 4 navodi da im ništa od navedenog ne smeta.

Grafikon 18. Ravnopravnost Romkinja sa muškarcima

Od 50 ispitanika, a od toga 27 Roma, 6 ih je navelo da su Romkinje ravnopravne sa njima, 17 je navelo da nisu, a 4 je navelo da ne znaju. Od 23 Romkinje, 2 su navele da su ravnopravne sa muškarcima, 19 je navelo da nisu ravnopravne, a 2 da ne znaju.

Grafikon 19. Diskriminacija

Od 50 ispitanika, 16 je navelo da su se veoma često osjetili diskriminisano, 19 navodi da je to ponekad, 13 rijetko, a 2 da se nikada nisu osjetili diskriminisano.

Zaključak

Romi predstavljaju etničku skupinu koja po svim obilježjima zauzima najnižu ljestvicu u društvenoj hijerarhiji. Iako se njihov status razlikuje od države do države, socioekonomski i društveni položaj romske manjine općenito je vrlo nepovoljan, a posebno u poređenju sa drugim nacionalnim manjinama. U našoj zemlji, zakonima im je zagarantovana ravnopravnost, sloboda, jednakost, pravda, zaštita. Međutim, Romima su sva ljudska prava u potpunosti ugrožena, od prava na život, pa sve do prava da bilo šta znaju o svojim pravima. Rezultati empirijskog istraživanja su u velikoj mjeri potvrdili teorijski dio rada i postavljene hipoteze.

Da su Romi u našem duštvu u veoma teškom i nezavidnom položaju, potvrđuje činjenica da ih je mnogo bez ikakve škole ili samo sa osnovnom školom, a od onih koji uspiju završiti srednju školu, samo rijetki nastavljaju visoko obrazovanje. Neobrazovanost se smatra glavnim uzrokom njihovog lošeg položaja i ekstremnog siromaštva. Dok postoji uvjerenje da oni ne žele da se školiju, da su lijeni i neodgovorni, rezultati istraživanja pokazuju drugačije. Više od pola ispitanika je navelo kako obavezno treba ići u školu, dok veoma mali broj smatra da škola nije bitna. Međutim, dosta je i onih koji su naveli da ne znaju kakav im je stav prema obrazovanju, što upućuje na to da se na ovom problemu još dosta treba raditi.

Težak položaj romske populacije i teške uslove u kojima žive, najbolje pokazuje podatak da je od ispitanih čak pola nezaposleno, a od ovih koji su zaposleni, veliki broj nema stalni posao, nego su angažovani povremeno. Što se tiče problema nezaposlenosti Roma, također postoji uvjerenje da oni ne žele da rade. Međutim, rezultati istraživanja su i u ovom slučaju pokazali drugačije. Više od pola ispitanika navodi da je nekada bilo odbijeno za određeni posao samo zbog svog romskog porijekla, dok mali broj navodi da se nikada nije osjetio diskriminisano po ovom osnovu. Također, skoro svi ispitanici navode da bi prihvatali neki fizički teži posao kada bi im se ponudio.

S obzirom da su velikim dijelom nedovoljno obrazovani ili neobrazovani i nezaposleni, ne iznenađuje podatak da je samo mali broj u mogućnosti da živi u svom stanu, dok ih najviše živi kod roditelja ili kao podstanar, a veliki je broj i onih koji i dalje nemaju riješeno stambeno pitanje. U teorijskom dijelu rada, navedeno je da Romi najčešće žive u mnogočlanim porodicama, odnosno proširenim porodicama. Ovo istraživanje je to potvrdilo, jer veoma mali broj ispitanika navodi da živi u domaćinstvu do dva člana, dok većina navodi da živi u višečlanim porodicama. Zanimljiv je podatak da je više ispitanika navelo da živi u porodici koja broji više od 10 članova, nego do 2 člana.

Podatak da su Romi najsiromašnija nacionalna manjina u našoj zemlji, odnosno da su najmarginalizovani i najsiromašniji među nama, potvrdio je i dobijeni grafikon koji se odnosi na ukupna mjesecna primanja jednog domaćinstva. Poražavajući je podatak da je veći broj onih koji navode da nemaju nikakva primanja, od onih koji imaju visoka. Važno je napomenuti da su navedena primanja, s obzirom na romske mnogočlane porodice, veoma mala i nedovoljna za kvalitetan život svih članova porodice. Kako je već navedeno da ovaj narod najčešće živi u teškim i neadekvatnim uslovima, ne čudi podatak da većina ispitanika navodi da im je finansijska situacija veoma loša ili loša, manji broj da je dobra, dok nijedan ispitanik nije naveo da mu je finansijska situacija odlična. U teorijskom dijelu rada, mnoga puta se kao veliki problem provlačio nedostatak ličnih dokumenata, jer upravo on za sobom vuče niz drugih problema. Najveći broj ispitanika je naveo da od dokumenata posjeduje samo ličnu kartu, manji broj zdravstvenu knjižicu, dok samo neki posjeduju pasoš i vozačku dozvolu. Također, važno je pomenuti i nekoliko onih, koji ne posjeduju nijedan lični dokument.

Što se tiče ravnopravnosti Roma sa drugim građanima, rezultati su pokazali jasnu sliku njihovog položaja u društvu. Veoma mali broj ispitanih se smatra ravnopravnim sa drugima, dok skoro isti broj ispitanih smatra da nije ravnopravno i da ne zna da li je ravnopravno. Ovaj visoki procenat odgovora "ne znam", također ukazuje na njihovu neupućenost i neinformisanost o pravima koja im pripadaju, a koja im se krše. Da su neinformisani o svojim pravima pokazuje podatak da je većina ispitanih navela kako nije upoznata sa svojim pravima, a manji broj koji je naveo da je upoznat, također navodi da im je pozivanje na prava rijetko pomoglo. U radu, pišući o diskriminaciji Roma, u velikoj mjeri sam se osvrtao na razne uvrede koje su ovom narodu svakodnevica. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da veoma mali broj ispitanih nikada nije doživio uvredu zbog romskog porijekla ili ne zna da li je doživio, dok najveći broj ispitanih navodi da su doživjeli uvredu ili napad zbog svog porijekla. S obzirom na to, a uzimajući u obzir i druge poteškoće, ne iznenadjuje podatak da skoro polovina ispitanih navodi da nije zadovoljna svojim položajem u Kantonu Sarajevo, mali je broj onih koji su zadovoljni, dok ostali ne znaju. Također, na pitanje da li se osjećaju sigurno živjeti u Sarajevu, većina ispitanih je odgovorila da se ne osjeća sigurno. Diskriminacija ovog naroda prisutna je u svim sferama života, međutim na pitanje gdje je najizraženija, većina ispitanih smatra da je u zapošljavanju, nakon toga od strane drugih građana, zatim u obrazovanju, a najmanje ih smatra da je u zdravstvu. Romi se svakodnevno suočavaju sa nizom prepreka, poteškoća i barijera, a na pitanje šta im najviše smeta, polovina ispitanika navodi da je to nejednakost, zatim slijede uvrede na nacionalnoj osnovi, pa tek onda ismijavanje i izrugivanje.

Ipak, na pitanje da li smatraju da su se zbog straha, nepravde i loših prijašnjih iskustava i sami udaljili od neromskog stanovništva, većina ispitanih smatra da ne misle da su oni ti koji su se udaljili, dok manji broj navodi da su se djelomično udaljili. U teorijskom dijelu rada, navedeno je da Romkinje najčešće nisu ravnopravne sa muškarcima, odnosno da romska kultura unaprijed određuje položaj žene i muškarca u porodici, a taj položaj žene je uglavnom podređen. Rezultati istraživanja su i ovo potvrdili, a zanimljiva je činjenica da i većina muških ispitanika i većina ženskih, smatraju da Romkinje nisu ravnopravne sa muškarcima, dok je kod oba spola veoma mali broj onih koji navode da su ravnopravne. Najvažnije pitanje, s obzirom na temu ovog rada, jeste da li su se ikada osjetili diskriminisano, na šta većina ispitanika odgovara da su se veoma često ili ponekad osjetili diskriminisano, mali broj navodi da je to rijetkost, a nijedan ispitanik nije naveo da se nikada nije osjetio diskriminisano.

Nakon hiljadu godina i mnogostruko više kilometara daleko od pradomovine, Romi i dalje žive dva života. Prvi je izolirani, u zasebnim ruralnim naseljima, mahalama, gdje uspijevaju očuvati svoje izvorno etničko-kulturno bogatstvo, ali uz sigurno zaostajanje i siromaštvo u odnosu na većinsko stanovništvo. Drugi je ovaj u kojem žive zajedno sa nama, u kojem su izmiješani sa lokalnim stanovništvom, gdje su izgubili obilježja svog nacionalnog identiteta, bili gotovo asimilirani, ali i poboljšali svoj životni standard. Marginalni društveni položaj, dugotrajni specifični način života, vrijednosni sistem, običaji i sve što čini ovaj narod, kosi se sa dominantnim društvenim i kulturnim sistemom većine. Socijalna integracija Roma, koja ne negira njihove posebnosti i ne briše njihovu prošlost i tradiciju, moguća je, ali to treba raditi postepeno i na duži vremenski rok. I sami Romi, izabравши socijalnu distancu kao način komuniciranja sa neromskom okolinom, pokušavaju, do sada relativno uspješno, usporiti ili odgoditi asimilacijski proces. Ipak, distanca od strane ne-Roma je mnogo veća i izraženija, a njoj u velikoj mjeri doprinose međusobni površni i rijetki kontakti. Odgovornost za uspješnu integraciju romske manjine podjednako leži, kako na samoj romskoj zajednici, tako i na većinskom stanovništvu. S jedne strane, sami Romi moraju preuzeti aktivniju ulogu u preuzimanju inicijative provođenja integracijskog procesa. S druge strane, potrebno je senzibilisati neromsko stanovništvo, u smislu prihvatanja drugih i drugaćijih. Romi su etnička zajednica koja je obilježena, ne samo stereotipima, nego i predrasudama i stigmatizacijom, kao višim stepenima generalizacije i negativnog viđenja ove skupine. Kako je granica između dva naroda veoma snažna, socijalna distanca se trajno održava i čini teškim otkrivanje skrivenih dijelova romske kulture. Ukoliko je pogled na svijet drugih djelomično skriven, postoji opasnost da ih se krivo razumije i izgradi stereotipno mišljenje.

Uz predrasudama opterećen odnos između većine i njih samih, Romi su izgubili i šansu da svojim budućim generacijama osiguraju kvalitetniju šansu za uklapanje u sredinu u kojoj žive.

Literatura

Knjige:

1. Acković, Dragoljub 2001, Nacija smo a ne Cigani - Knjiga prva, Rrominterpress, Beograd.
2. Bašić, Sanela 2014, Siromaštvo i socijalna isključenost- hrestomatija, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
3. Dušanić Srđan, Trninić Ilija 2009, Položaj i problemi mladih Roma, Perpetuum mobile - Centar za razvoj mladih i zajednice, Banja Luka.
4. Fenelon Emma, Weiss Adam 2016, Zabrana diskriminacije prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima: priručnik o sudskej praksi Evropskog suda za ljudska prava, AIRE centar.
5. Grupa autora 2012, Diskriminacija: jedan pojam, mnogo lica, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo.
6. Halilović Majda, Čehajić Maida, Bećirević Edina 2015, Sigurnosne potrebe i problemi Roma u Bosni i Hercegovini: Izvještaj o istraživanju, Atlantska inicijativa, Sarajevo.
7. Izvještaji o praćenju 2007, Ravnopravan pristup Roma kvalitetnom odgoju i obrazovanju, Institut otvoreno društvo.
8. Jakšić Božidar, Bašić Goran 2005, Umetnost preživljavanja - Gde i kako žive Romi u Srbiji, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
9. Jovanović, Zlatomir 2014, Romi u vremenu, Rrom produkcija, Beograd.
10. Kodovšek Neža, Petković Brankica 2011, O diskriminaciji: priručnik za novinarke i novinare, Fondacija Mediacentar, Sarajevo.
11. Mitrović, Aleksandra 1990, Na dnu - Romi na granicama siromaštva, Nučna knjiga, Beograd.
12. Peleš, Aleksandar 1977, Rasna diskriminacija i međunarodno pravo, Svjetlost, Sarajevo.
13. Puhalo, Srđan 2009, Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo.
14. Puhalo, Srđan 2013, Kako opažamo druge etničke grupe i njihove članove (Socijalna percepcija i etnička pripadnost kod srednjoškolaca u Bosni i Hercegovini), : Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo.
15. Regionalana konferencija Jezik, historija i kultura Roma - juče, danas, sutra 2014, Jezik, historija i kultura Roma: juče, danas, sutra / Regionalna konferencija, Sarajevo, 01.-02. juna 2010., Kali Sara - Romski informativni centar, Dobra knjiga, Sarajevo.
16. Rumbak Ivan 2010, Upoznajmo romsku zajednicu, Humanitarna organizacija Svjetska organizacija Roma u Hrvatskoj, Zagreb.
17. Seferović, Ragib 1999, Prošlost, sadašnjost i budućnost Roma, Unija Roma Hrvatske, Zagreb.
18. Serbezovski, Muharem 2000, Cigani i ljudska prava, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo.
19. Serbezovski, Muharem 1983, Šareni dijamanti, SOUR Veslin Masleša, IRO Sarajevo, Izdavačka djelatnost, Sarajevo.
20. Serbezovski, Muharem 2011, Rat ciganskih svetaca, Romano lil, Sarajevo i Dom štampe, Zenica.
21. Serbezovski, Muharem 1999, putevi vetrova i Cigana, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
22. Serbezovski, Muharem 1985, Cigani "A" kategorije, Veselin Masleša, Sarajevo.

23. Stigma: proizvedeno iz neznanja 2011, Harfo-graf, World Vision, Tuzla.
24. Šačić, Nermina 2007, Izvan politike, Fakultet političkih naua, Sarajevo.
25. Šadić, Sanela 2014, Ljudska prava i socijalni rad, Fakultet političkih nauka Sarajevo, Sarajevo.
26. Termiz, Dževad 2009, Metodologija društvenih nauka, NIK Grafit, Lukavac.
27. Vantić-Tanjić, Medina 2008, Istorija, kultura i tradicija Roma, BOSPO: Harfo-gra, Tuzla.
28. Vuksanović-Macura Zlata, Macura Vladimir 2007, Stanovanje i naselja Roma u Jugoističnoj Evropi: Prikaz stanja i napretka u Srbiji, Društvo za unapređivanje romskih naselja, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd.

Dokumenti:

1. Akcioni plan Bosne i Hercegovine za rješavanje problema Roma u oblastima zapošljavanja, stambenog zbrinjavanja i zdravstvene zaštite 2009, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Sarajevo.
2. Revidirani akcioni plan Bosne i Hercegovine o obrazovnim potrebama Roma 2010, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
3. Vijeće ministara BiH 2005, Strategija Bosne i Hercegovine za rješavanje problema Roma, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine.

Članci:

1. Babić, Dragutin 2004, Stigmatizacija i identitet Roma – pogled »izvana«: slučaj učenika Roma u naselju Kozari Bok, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.
2. Dragutin, Čegar, Nacionalne manjine i ostvarivanje njihovih ljudskih prava u zajedništvu sa tri konstitutivna naroda BiH, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH
3. Grupa autora 2013, Smjernice za poboljšanje položaja romske djece u BiH –socijalna uključenost-, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine.
4. Hodžić Lejla 2013, (Anti)Diskriminacija romske djece u osnovnim školama- Analiza stanja, Udrženje Kali Sara - Romski informativni centar, Sarajevo.
5. Miletić-Šantić Aleksandra, Šeremet Nina 2014, Antidiskriminacijski program Zajedno za inkluzivno i nediskriminatorno obrazovanje djece u Kantonu Sarajevo, Kali Sara Romski informativni centar, Sarajevo.
6. Miletić-Šantić Aleksandra, Šeremet Nina 2014, Pravila za prepoznavanje i zaštitu od diskriminacije u osnovnim školama, Kali Sara Romski informativni centar, Sarajevo
7. Sarajlić, Amir 2004, Projekat Vijeća Evrope: Pristup zapošljavanju romske populacije
8. Uskraćena budućnost?: pravo romske djece u Bosni i Hercegovini na obrazovanje: (izvještaj pripreman u periodu oktobar 2000. - mart 2001.) 2002, Save the Children UK, Sarajevo.

Internet izvori:

1. Aleksandra Mitrović 1987, Brak i porodični odnosi Roma kao činilac njihovog društvenog položaja, Institut za socijalnu politiku, Beograd, (datum pristupa 5.7.2018.) dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/120052>
2. Aljazeera Balkans 2012, Diskriminacija Roma u BiH, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/diskriminacija-roma-u-bih>
3. Anja Laštro, Razumijevanje pojma diskriminacije kroz teoriju i praksu, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <http://www.prf.unze.ba/Docs/Analisi/Analibr15-16god8/8.pdf>
4. Blic 2017, Ombudsman: Siromaštvo, diskriminacija i predrasude su romska svakodnevica, (datum pristupa 21.8.2018.) dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/ombudsman-siromastvo-diskriminacija-i-predrasude-su-romska-svakodnevica/lh024x6>
5. Centar za romsk inicijative, Raskinite sa predrasudama, upoznajte Rome, Nikšić, (datum pristupa 5.7.2018.) dostupno na: http://www.sosnk.org/wp-content/uploads/2010/05/Raskinite_sa_predrasudama_upoznajmo_Rome.pdf
6. Crno-bijeli svijet 2008, Dani Klein i evropski parlamentarci posjetili romski informativni centar, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <http://bhric.ba/dokumenti/CBS2.pdf>
7. Crno-bijeli svijet, Broj 1, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <http://bhric.ba/dokumenti/CBS1.pdf>
8. Dani br. 258 2002, Najnesretniji među nama, (datum pristupa 8.2.2018.) dostupno na: <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/258/t25817.shtml>
9. Dani br. 213 2001, Čiji su ono, babo, sirotani, (datum pristupa 8.2.2018.) dostupno na: <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/213/t21305.shtml>
10. Dani br. 249, Ahmed Burić 2002, Sviđa mi se Laslo Havel, (datum pristupa 8.2.2018.) dostupno na: <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/249/t24910.shtml>
11. Diskriminacija 2016, Život Roma u BiH: Odbačeni i 'druččiji', (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <http://www.diskriminacija.ba/teme/%C5%BEivot-roma-u-bih-odba%C4%8Deni-i-druk%C4%8Diji>
12. Diskriminacija 2014, Cigani i Šiptari, (datum pristupa 8.2.2018.) dostupno na: <http://www.diskriminacija.ba/cigani-i-%C5%A1iptari>
13. Diskriminacija 2017, Pogled Romkinje na kulu od slonovače, (datum pristupa 8.2.2018.) dostupno na: <http://www.diskriminacija.ba/kolumnne/pogled-romkinje-na-kulu-od-slonova%C4%8De>
14. Diskriminacija 2016, Jasmin Džemiđić: Nemoj daleko, ukrast će te Cigani, (datum pristupa 8.2.2018.) dostupno na: <http://www.diskriminacija.ba/kolumnne/jasmin-d%C5%BEemi%C4%91i%C4%87-nemoj-daleko-ukrast-%C4%87e-te-cigani>
15. Diskriminacija 2013, White Angel ili kako hraniti rasizam, (datum pristupa 8.2.2018.) dostupno na: <http://www.diskriminacija.ba/white-angel-ili-kako-hraniti-rasizam>
16. Djeca i zabrana diskriminacije - interdisciplinarni udžbenik 2015, CREAN, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na:
<https://resourcecentre.savethechildren.net/sites/default/files/documents/crean-croatian.pdf>
17. Ema Sedlar 2017, Biti Rom u Hrvatskoj: Diskriminacija često počinje od prezimena, a država ignorira čitav niz problema, (datum pristupa 8.2.2018.) dostupno na: <https://www.crol.hr/index.php/politika-aktivizam/8569-bitim-rom-u-hrvatskoj-diskriminacija-cesto-pocinje-od-prezimena-a-drzava-ignorira-citav-niz-problema>
18. Evropska konvencija o ljudskim pravima, (datum pristupa 8.2.2018.) dostupno na: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf

19. European Roma rights centre, Prepoznavanje rasne diskriminacije i borba protiv nje, (datum pristupa: 4.02.2018.) dostupno na: <http://www.errc.org/training-materials/prepoznavanje-rasne-diskriminacije-i-borba-protiv-nje>
20. Filip Škiljan, Dragutin Babić 2014, Romi u Podravini i Međimurju i uključenost u hrvatsko društvo: od predrasuda i stigmatizacije do socijalne distance i diskriminacije, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, (datum pristupa 9.4.2018) dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=186695
21. Gorapress 2018, Ispovijest Muharema Serbezovskog: Imam 2 fakulteta, magistar sam, preveo sam Bibliju i Kuran, a ljudima ni to ne znači samo zato što sam Rom, (datum pristupa: 4.02.2018.) dostupno na: <http://www.gorapress.net/clanak/vijesti/kultura/ispovijest-muharema-serbezovskog-imam-2-fakulteta-magistar-sam-preveo-sam-bibliju-i-kuran-a-ljudima-ni-to-ne-znaci-samo-zato-sto-sam-rom/>
22. Grupa autora 2015, Socijalno uključivanje djece Roma - Izvještaj za Hrvatsku, RECI, (datum pristupa 6.2.2018.) dostupno na: https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2015/09/RECI_Croatia-report_CRO-final-WEB.pdf
23. Hrvatski leksikon 2017, (datum pristupa 9.4.2018) dostupno na: <https://www.hrleksikon.info/definicija/uzrok.html>
24. Hrvoje Šlezak 2010, Demogeografska i sociokulturna obilježja romske populacije u Međimurju - magistrski rad, Zagreb, (datum pristupa: 4.02.2018.) dostupno na: https://bib.irb.hr/datoteka/568319.Magistrski_rad_Hrvoje_Slezak.pdf
25. Hrvoje Šlezak, Laura Šakaja 2012, Prostorni aspekti socijalne distance prema Romima, Hrvatski geografski glasnik, (datum pristupa: 4.02.2018.) dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/86473>
26. Institucija ombudsmena/ombudsmana za ljudska prava u BIH i Save the Children Norway 2009, Specijalni izvještaj o problemu prosjačenja djece u Bosni i Hercegovini, Rezultati empirijskog istraživanja realizovanog u opština Sarajevo, Banjaluka, tuzla, Mostar i Brčko Distrikt, Banjaluka/Sarajevo, (datum pristupa: 4.02.2018.) dostupno na: http://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc20130204013534eng.pdf
27. Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, uz podršku OSCE, Specijalni izvještaj o položaju Roma u Bosni i Hercegovini, (datum pristupa 6.2.2018.) dostupno na: <http://www.osce.org/bs/bih/110497?download=true>
28. Internetska biblioteka 2006, Romi — tisuću godina radosti i tuge, (datum pristupa 10.2.2018.) dostupno na: <https://wol.jw.org/hr/wol/d/r19/lp-c/102006368>
29. Issuu, Program Evropske unije EIDHR za Bosnu i Hercegovinu, Socijalno isključeni u BiH danas, a sutra?, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: https://issuu.com/hrotuzla/docs/socijalna_iskljucenost
30. Issuu 2016, Povratak u budućnost, Omiš, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://issuu.com/romi.hr/docs/romi-broj4>
31. Issuu 2016, 45 godina romskog pokreta, Omiš, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://issuu.com/romi.hr/docs/romi-br2>
32. Jagoda Novak 2004, Romska zajednica i međunarodne institucije: tek relativan uspjeh zaštite ljudskih i manjinskih prava, Institut Otvoreno društvo, Zagreb, (datum pristupa 10.2.2018.) dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/7062>
33. Jelena Mićević 2005, Razlike u stavovima prema marginalnim grupama između roditelja i njihove djece, Kikinda, datum pristupa 10.2.2018.) dostupno na: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0048-5705/2005/0048-57050502167M.pdf>
34. Jugopapir, Dubravko Stojasavljević 1985, Muharem Serbezovski, prvi YU romski pisac/Otac mi je govorio: "Ako se želiš probiti - čitaj, čitaj!", (datum pristupa 9.4.2018.)

- dostupno na: <http://www.yugopapir.com/2013/08/muharem-serbezovski-intervju-prvi.html>
35. Koraljka Posavec 2000, Sociokulturna obilježja i položaj Roma u Evropi - od izgona do integracije, Filozofski fakultet, Zagreb, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/20266>
36. Lupiga, Biljana Papo 2018, Intervju o anticiganizmu: „Romi su diskriminirani već tisuću godina. Kako ćemo to riješiti jednim dokumentom?”, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <https://www.lupiga.com/intervjui/intervju-o-anticiganizmu-romi-su-diskriminirani-vec-tisucu-godina-kako-ćemo-to-rijesiti-jednim-dokumentom>
37. Lupiga, Nermin Čengić 2013, Uz Svjetski dan Roma, najveseliji i najtužniji ljudi, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://lupiga.com/vijesti/uz-svjetski-dan-roma-najveseliji-i-najtužniji-ljudi>
38. Magazin plus 2015, Problemi Roma u bosanskohercegovačkom društvu, (datum pristupa 10.2.2018.) dostupno na: <http://www.magazinplus.eu/problemi-roma-u-bosanskohercegovackom-drustvu/>
39. Mahlat 2010, Cigani ili Romi – odlučite sami, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://mahlat.rs/cigani-ili-romi-odlučite-sami/>
40. Maja Dragun 2000, Podrijetlo, mitologija i vjerovanja Roma, Institut društvenih znanosti, Zagreb, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/20276>
41. Maja Štambuk, 2000, Romi u društvenom prostoru Hrvatske, Institut društvenih znanosti, Zagreb, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/20261>
42. Marjan Hajnal, Romi - Sjaj siromaštva i bogatstvo tame - Sudbina naroda bez domovine, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://marjanhajnal.wordpress.com/2013/03/08/romi-sjaj-siromastva-i-bogatstvo-tame-sudbina-naroda-bez-domovine/>
43. Mihaela Turalija 2015, Stavovi prema Romima - Završni rad, Filozofski fakultet, Osijek, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <https://repositorij.ffos.hr/en/islandora/object/ffos%3A116/datastream/PDF/view>
44. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, (datum pristupa 10.2.2018.) dostupno na: http://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/cedaw/default.aspx?id=9&langTag=bs-BA
45. Mirjana Franceško, Vladimir Mihić, Jelena Kajon 2005, Socijalna distance i stereotipi o Romima kod djece novosadskih osnovnih škola, Filozofski fakultet, Novi Sad, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0048-5705/2006/0048-57050602167F.pdf>
46. Nacionalni Savjet Roma, Istorija, (datum pristupa 10.2.2018.) dostupno na: <http://www.romskisavjet.me/o-romima/istorija/>
47. Nada Raduški 2004, Romska nacionalna manjina u Srbiji – demografske tendencije i problem, Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/7063>
48. Natalija Grgić 2006, Istraživanje izraženosti predrasuda prema Romima - Doploski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/431/1/GrgicNatalija.pdf>
49. Neven Hrvatić 1996, Romi u interkulturnalnom okružju, Filozofski fakultet, Zagreb, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/31791>
50. Neven Hrvatić 2004, Romi u Hrvatskoj: od migracija do interkulturnih odnosa, Filozofski fakultet, Zagreb, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/7060>
51. Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina, (datum pristupa 3.2.2018.) dostupno na: https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Evropska_konvencija_za_zastitu_nacionalnih_manjina.pdf

52. OSCE, Nacionalne manjine u BiH, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://www.osce.org/hr/bih/110233?download=true>
53. Pastoral mladih, Ivana Bunjevac 2014, 21. ožujka: Međunarodni dan borbe protiv rasne diskriminacije, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://www.pastoralmladih.hr/Fokus/Nase-teme/Svi-smo-mi-ista-rasa-%E2%80%93-ljudska.aspx>
54. Peščanik, Saša Gajin 2009, Kratka istorija diskriminacije Roma, (datum pristupa 3.2.2018.) dostupno na: <https://pescanik.net/kratka-istorija-diskriminacije-roma/>
55. Peščanik, Aleksandar R. Miletić 2013, Zidovi mržnje, (datum pristupa 3.2.2018.) dostupno na: <https://pescanik.net/zidovi-mrznje/>
56. Peščanik, Ivan Janković 2017, Kradu li Cigani decu i otkad to?, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://pescanik.net/kradu-li-cigani-decu-i-otkad-to/>
57. Plan akcije o obrazovnim potrebama Roma i pripadnika ostalih nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini 2004, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <file:///C:/Users/User/Downloads/plan%20akcije%20o%20obrazovnim%20potrebama%20roma%20u%20bih.pdf>
58. Preporod 2017, Jesu li Romi prešućen narod?, (datum pristupa 3.2.2018.) dostupno na: <https://www.preporod.com/index.php/misljenja/item/7075-jesu-li-romi-presucen-narod>
59. Pristupačnije i kvalitetnije obrazovanje Roma u RH 2010, Odjel za promicanje kvalitete obrazovanja, Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja, Zagreb, (datum pristupa: 4.02.2018.) dostupno na: http://dokumenti.ncvvo.hr/Kvaliteta_obrazovanja/Romi/analiza_rezultata.pdf
60. Pučki pravobranitelj 2016, FRA objavila veliko istraživanje o diskriminaciji Roma u EU, (datum pristupa 23.8.2018.) dostupno na: <http://ombudsman.hr/hr/dis/cld/998-fra-objavila-veliko-istrasivanje-o-diskriminaciji-roma-u-eu>
61. RadioSarajevo 2017, Zenica/Slavimo različitost: Otvoren Internacionalni teatarski festival MESS, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://www.radiosarajevo.ba/metromahala/kultura/slavimo-razlicitost-otvoren-internacionalni-teatarski-festival-mess/276425>
62. Romski portal Udar 2017, Ujedinjenjem do potpune društvene inkvizije, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <http://www.portal-udar.net/ujedinjenjem-potpune-drustvene-inkluzije/>
63. Romski portal Udar 2017, Romi ne znaju za nacionalizam, ograđenu teritoriju i osvajačke ratove, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <http://www.portal-udar.net/romi-ne-znaju-za-nacionalizam-ogradjenu-teritoriju-osvajacke-ratove/>
64. Romski portal Udar 2017, Melina Pirija: Djecu bi od malih nogu trebalo učiti multikulturalnosti, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <http://www.portal-udar.net/melina-pirija-djecu-bi-od-malih-nogu-trebalo-uciti-multikulturalnosti/>
65. Sanja Grizelj 2012, Stavovi prema Romima - Završni rad, Filozofski fakultet, Osijek, (datum pristupa 3.2.2018.) dostupno na: <https://repositorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A1838/datastream/PDF/view>
66. Slaven Tomić 2014, Romi u interkulturalnom okruženju - Završni rad, Filozofski fakultet, Osijek, (datum pristupa 8.2.2018.) dostupno na: <https://repositorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A2077/datastream/PDF/view>
67. Srbija danas 2017, Zlatomir Jovanović: Rome gledaju kao lutajući narod koji treba istrebiti, (datum pristupa 9.4.2018.) dostupno na: <https://www.srbijadanasa.com/vesti/info/zlatomir-jovanovic-rome-gledaju-kao-lutajuci-narod-koji-treba-istrebiti-2017-01-27>

68. Središnji državni portal, Nacionalni program za Rome, (datum pristupa 3.2.2018.) dostupno na: <https://pravamanjina.gov.hr/nacionalne-manjine/ostvarivanje-prava-romske-nacionalne-manjine/nacionalni-program-za-rome/383>
69. Stanko Cvjetićanin, Vesna Živanović 2011, Zastupljenost romske djece u obrazovnom sustavu Srbije, (datum pristupa 3.2.2018.) dostupno na: file:///C:/Users/User/Downloads/Napredak_2012_1_05_S_Cvjeticanin_V_Zivanovic_Zastupljenost_romske_djece_napredak_153_1_53_76_2012.pdf
70. Udruga žena Romkinja "Bolja budućnost" 2009, Život Romkinja u Hrvatskoj sa naglaskom na pristup obrazovanju, Zagreb, (datum pristupa 3.2.2018.) dostupno na: http://www.ijf.hr/socijalna_ukljucenost/adminmax/files/Izvjestaj_ZivotiObrazRomkinja.pdf
71. Ujedinjene Nacije 2016, Kompilacija preporuka Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini i njihova provedba, Sarajevo, (datum pristupa: 4.02.2018.) dostupno na: http://ba.one.un.org/content/dam/unct/bih/PDFs/publications/Komp_preporuka_UN_1_judska_prava_u_BiH.pdf
72. Unicef 2013, Položaj romske djece i porodica u BiH, Sarajevo, (datum pristupa 3.2.2018.) dostupno na: https://www.unicef.org/bih/ba/roma_families-bh-final.pdf
73. Unicef, UNDP, UNHCR 2014, Romska svakodnevница u Hrvatskoj: prepreke i mogućnosti za promjenu, (datum pristupa: 4.02.2018.) dostupno na: <https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2015/09/undp-hr-roma-everyday-2015.pdf>
74. Ustav Bosne i Hercegovine, OHR, (datum pristupa: 1.02.2018.) dostupno na: http://www.ccbh.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf
75. Vaša prava 2010, Romi u Bosni i Hercegovini, (datum pristupa 5.2.2018) dostupno na: http://vasaprava.org/wp-content/uploads/downloads/2011/01/VP28_finaV2.pdf
76. Vesna Barić Punda 2005, Načelo nediskriminacije - jedno od temeljnih načela zaštite ljudskih prava i sloboda, Pravni fakultet, Split, (datum pristupa 5.2.2018) dostupno na: file:///C:/Users/User/Downloads/zb200501_027.pdf
77. Vesna Radojlović, Priča o Ciganima, (datum pristupa 5.2.2018) dostupno na: <https://vesna.atlantidaforum.com/?p=992>
78. Vijeće ministara BiH 2017, Izvještaj o provođenju revidiranog akcionog plana Bosne i Hercegovine o obrazovnim potrebama Roma za školsku 2015/2016. godinu, (datum pristupa 5.2.2018) dostupno na: http://www.mhrr.gov.ba/PDF/djeca/Narativni%20Izvjestaj_usvojen%20na%20Vijecu%20ministara.pdf
79. Vladimir Mihić, Ivana Mihić 2003, Poznajem, prihvatom, poštujem - Istraživanje etničke distamce kod djece i njihovih roditelja, Filozofski fakultet, Novi Sad, (datum pristupa: 4.02.2018.) dostupno na: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0048-5705/2003/0048-57050302167M.pdf>
80. Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina u Federaciji BiH, Službene novine Federacije BiH broj 56/08, (datum pristupa 5.2.2018) dostupno na: http://www.sogfbih.ba/uploaded/pravni_okvir/Relevantni%20zakoni%20za%20JLS/Zakon%20o%20za%C5%A1titu%20prava%20pripadnika%20nacionalnih.pdf
81. Zakon o zabrani diskriminacije u Bosni i Hercegovini - Neslužbeni prečišćeni tekst, (datum pristupa 5.2.2018) dostupno na: <https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Zakon-o-zabrani-diskriminacije-u-BiH.pdf>
82. Zoran Šućur 2000, Romi kao marginalna skupina, Pravni fakultet, Zagreb, (datum pristupa 5.2.2018) dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/20263>

83. Žurnal 2009, Cigani i njihov put: Smrt zbog sporazuma s gadžama, (datum pristupa 5.2.2018) dostupno na: <http://www.zurnal.info/novost/259/cigani-i-njihov-put2-smrt-zbog-sporazuma-s-gadzama>